

АВТОБИОГРАФИЯ

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Младежките снимки на баща ми и майка ми отпреди женитбата им показват доста романтични образи. Снимката на баща ми е в овална форма, лицето е красиво, сериозно. От майка ми са запазени общи снимки с баба ми, с леля ми и с приятелки. На майчиното лице най-силно изпъкват очите. Но аз помня тези лица вече с малко изострени от годините черти.

И двамата ми родители са останали сираци твърде рано. Майка ми е без баща от двегодишна, а баща ми на дванадесет години е бил вече кръгъл сирак. Роден е в Елена. Кръстник му е бил хаджи Юрдан, бащата на П. Ю. Тодоров.

Баща ми рано напуска родния си град и учи гимназия в Русе, после в Търново. Никога не се е връщал в Елена, но казваше, че е град на министри и писатели. Баща ми не е получил никаква подкрепа от по-големите си брат и сестра, от малък се е издържал с труд. Докато е бил в Елена, случвало се е да го викат да помага в чистенето на чорбаджийски къщи, където са търкали белите дъски с керемидата или в уроците на закъсалите в училище чорбаджийски синчета. Дядо му имал фурна и понякога отделял за гладното момче паничка от богатите гювечи, които еленчанки носели за печене.

След гимназията куражът и стремежите отвели баща ми в София, където следвал право в Свободния Университет. Но никога не е упражнявал правото като професия. Почти през целия си живот е работил като журналист. Изглежда, че е имал влечение към тази професия още съвсем млад, защото през първата година от студентството си е постъпил на работа във вестник “Напред”, чийто главен редактор е бил големият наш писател Стоян Михайловски. Вестникът се определял като “независим вестник за политика и литература” и остро атакувал Ньойския договор. Но

просъществувал само около две и половина години. След това, все още като студент, баща ми постъпил на работа във вестник “Мир”, един от най-сериозните български вестници до 1944 г. През тридесетте години е работил и в други демократични вестници. Като млад в труден момент намирал и други начини да се справи. Постъпил на работа в Юнион клуб и покрай миенето на чинии научил доста за кулинарното изкуство. В София, в студентски среди баща ми срещнал майка ми.

Ранното осиротяване на майка ми е свързано с една драматична история – баща ѝ се е самоубил. Този факт трябвало да потъне в забрава. За него не се е говорело пред двете сирачета, нито с близки и роднини. И в моето семейство, в което баба ми винаги е била на почит, не се говореше за нейния съпруг. Вече голяма, аз научих нещо за живота и драматичния край на дядо ми по майчина линия. Казвал се е Никола Иванов. Баба ми носеше неговата фамилия до края на своя дълъг вдовишки живот – тя почина на 86 години и последните си години живееше в моя дом.

Никола Иванов е бил художник. Не съм видяла да се пази и споменава нищо нарисувано от него. Може би това е свързано с неговото пълно изчезване от живота на семейството му. Всъщност, той е изоставил младата си жена с две съвсем малки деца да се справя сама. Това бягство от дълга е било тежък удар за баба ми. Единствената снимка, на която той е с баба ми, е направена във фотографско ателие. Двамата са прави един до друг. Той е красив и елегантен човек, баба ми е стройна, скромна и строга млада жена, по-скоро момиче.

Баба ми е родена през 1873 г. в Босилеградското село Горни Кортен, сега община Трекляно. Баща ѝ поп Милтен е служел в с. Извор (сега в Сърбия). Била е на 6-7 години, когато са слезли в Кюстендил, за да могат децата на поп Милтен да учат. Странно е, но никога не съм забелязала у нея някаква проява на религиозност. Въпреки че е израснала в семейство на свещеник, в дома ѝ нямаше кандило и икона. Умница и ученолюбива,

семейството ѝ я праща в София да учи в Първа Софийска девическа гимназия. За ученическите си години баба говореше с гордост и признателност. Гимназията се е намирала на ул. “Левски” и “Гурко”, на мястото на Телефонната палата. Ученичките от страната са били там на пансион. Те пристигали със своето сандъче с дрешки и се настанявали в голяма обща стая на последния етаж. Директорката била строга и често преглеждала в какъв ред подържат стаята и вещите си. Дипломата на баба ми носеше подписите на личности като Шишманов и Балан, които са преподавали в гимназията. Сега се съхранява в Музея за история на София.

В София баба ми се е запознала с бъдещия си съпруг. Той учел в Художественото училище, бъдещата Художествена академия. Никола Иванов е бил син на богат сливенски търговец. Бащата търгувал и с Цариград. Може би синът го е разочаровал като вместо да поеме успешната бащина дейност е решил да се отдаде на изкуство. Но когато се оженил и за бедно момиче, без имот, без наследство, това вече разгневило бащата до такава степен, че отказал да го подкрепи и се отрекъл от него. А в това време баба ми родила едно след друго две момиченца, само с една година разлика. Отхвърлен от баща си, без работа, Никола Иванов дошъл в София да пита за служба в Министерство на просвещението. Навярно не е получил обнадеждаващ отговор, прибрал се в хотела и се самоубил. Застрелял се. Оставил за жена си само една бележка - “Магдалено, прости ми”.

Баба ми не се е омъжила и се е трудила като основна учителка 44 години. Обличаше се винаги в черно – дълга до глезените черна пола или рокля, вълнена или копринена, според сезона. Черни обувки с каишка и копченце. Никога не излизаше без шапка – скромна малка шапка. Никога не съм видяла на нея или между вещите ѝ какъвто и да е накит. Когато минаваше по улиците на Кюстендил много хора, все бивши нейни ученици, я поздравяваха почтително. За нея казвали, че ако има спор кое

как е станало, кой е прав “трябва да се пита Магдалина, тя ще каже истината”.

Баба ми е взимала участие в обществения живот на Кюстендил. Тя е една от основателките на женското дружество “Майка” в града. Разказвала ми е, че през 1892 г. по случай Коледа любителска група, главно учители представили някаква испанска пиеса. Наричала се “Паулина” или “Нещастна любов”. За пръв път жени изпълнили женските роли – дотогава това правели мъже. Представлението се състояло в училището. Махнали дъсчената преграда между две съседни стаи. Завесата държали двама скрити зад нея учители. На завесата пишело “Съединението прави силата”.

Детството и ранната младост на майка ми са били съвсем различни от тези на баща ми. Баба ми е успяла да създаде добър дом за своите две деца – Мария, майка ми, и леля ми Елена. Но този дом никога не е бил собствен. Противно на обичайното за живота в провинциалния град, баба ми не насочила усилията си към придобиване на собствена къща. Тя се грижела дъщерите ѝ да не са лишени от необходимото и да осигури средства за образованието им. Двете получили висше образование. Майка ми е завършила литература, тогава така се наричала специалността, а леля ми – математика.

За да си помага в издръжката, баба ми приемала на квартира по 2-3 момичета от близките села, които идвали да учат в Кюстендилската гимназия. Тя им ставала настойница и се грижела за тях майчински. В дома ѝ се е живееело задружно и весело. С някои от бабините пансионерки майка ми беше запазила приятелство до късна възраст. За нея това е било безгрижно и радостно време, за което като деца обичахме да слушаме – мили, наивни и смешни случки, които се разказваха вечер край пернишката печка.

Кюстендил е имал своята интелигенция. Няколко години там е бил съдия писателят Георги Стаматов. Той често е посещавал дома на баба ми.

Присъствието на вече известен писател е събирало в дома на баба ми близки и познати, а у двете дъщери възпитало завинаги уважение към талантливия човек.

Друг голям писател, Кирил Христов е бил женен за кюстендилка. Тя е починала млада. Дъщеря ѝ е била отгледана от леля си, гимназиалната учителка по френски език госпожица Гуцева, близка приятелка на баба ми. Госпожица Гуцева живееше в хубава стара къща срещу Градската градина, близо до хълма Хисарлъка. Беше известна с духовит и остър език. Разправяха следната случка : госпожица Гуцева срещнала на площада кмета на Кюстендил, който вървял с един малко смахнат човек. Госпожица Гуцева се спряла и възкликнала: “Господа, кой на кого прави чест?” – един щрих за отношенията власт – интелигенция през двадесетте години на 20 век.

Като дете аз прекарвах понякога лятото в Кюстендил, в дома на леля ми, майчината ми сестра. Нейният съпруг, много предприемчив и работлив човек, беше построил близо до железопътната гара голяма модерна мелница и отделно фабрика за фурнир. Семейството му живееше в приземна едноетажна постройка, която се състоеше от нанизани едно за друго помещения – жилища, кабинет, канцелария, складове и накрая два кокошарника. Във всеки от тях имаше по 40-50 кокошки, едните снежно бели (легхорни), а другите червенокафяви – (ротайланди). Жилището беше много скромно. В единствената елегантно обзаведена стая беше кабинетът на вуйчо ми с красиво бюро, малка кръгла маса с три изящни кресла от орех с кожени седалки и диван в същия стил. На бюрото имаше строга зелена настолна лампа, писалищен прибор и статуетка от оксидиран бронз, която представяше Виргилий и Данте.

От двете сестри майка ми се е омъжила първа. Но преди това и двете са били за кратко учителки в Самоков, в Американския колеж. Майка ми е била по-експанзивна, по-изискваща, а леля ми – по-сдържана.

Различните условия, в които са израсли и живели баща ми и майка ми преди да се срещнат не попречили (а може би точно обратното) да се влюбят и да решат да се съберат за цял живот. Единственият жив родител – майчината ми майка, трябвало да одобри тяхното решение. Майка ми завела своя избраник в Кюстендил да ѝ го представи. Срещата преминала добре. Но след това баща ми получил дълго писмо от баба ми. Пишела му, че той ѝ е направил много добро впечатление, че вярва в неговите добри качества, но че за нещастие и двамата с майка ми са бедни. Пишела, че майка ми е била изгледана с много грижи, тъй като е боледувала често, че не е свикнала на домашна работа и че няма да може да се справи с трудностите при материални ограничения. А това неизбежно ще се отрази на отношенията им. Баба ми дори си послужила с изречение: ”Когато бедността влезе през вратата, любовта си отива през прозореца”. За това писмо ми разказа баща ми. То не само не го разколебало, но го накарало да предложи на майка ми да се оженят веднага.

Като мъдра жена баба ми приела добре зет си и дала на младоженците скромните си спестявания, за да заминат за Берлин. И двамата имали амбициозни намерения да добавят учени титли към своите университетски дипломи. Те прекарвали няколко месеца в града, гдето доста българи като тях търсели старта на живота си по онова време – начало на 20-те години на миналия век. Но аз съм дала знак, че ще се появя на бял свят и младото семейство Мара и Михаил Георгиеви се завърнало в България. Ще да е било в края на 1923 година или в началото на следващата, защото аз съм се родила на 6 септември 1924 година. В объркването на радост и грижи баща ми ме записал в общината чак след два дни и на официалните ми документи датата е 8. IX. 1924 г.

За съжаление милата ми баба се оказала права, ако не съвсем, то донякъде. Най-ранният ми спомен е едно бурно скарване между родителите ми, при което баща ми ме изнесе от стаята и заключи вратата.

Аз се притисках до вратата и плачех, а хазяйката се мъчеше да ме изведе. Трябва да съм била на две години и половина, защото в едно кошче на единствената ни стая (под наем) вече лежеше и плачеше друго бебе – брат ми Борис, роден пак през месец септември, но две години след мен, през 1926 г. Така бях въведена в реалностите на живота.

Разбира се, и в по-късното детство съм била свидетел на чести спречквания между родителите ми, на лоши часове и дни. Аз ги изживявах тежко. Имаше време, когато бях убедена, че те трябва да се разделят. Дори отивах при баба ми да я моля да ги посъветва да направят това. Мислех си, че и ние децата ще бъдем поделени между тях. Казвах на баба ми да убеди майка ми да се съгласи на развод и че аз ще остана с нея, което усещах като лично пожертване. Струваше ми се, че майка ми е по-виновна, защото тя реагираше обикновено по-остро. Несправедлива детска преценка. Не съм разбирала, че може да има по-дълбоки причини за техните сблъсъци. Понякога те се опитвах да спазват правилото “не пред децата”, но не успявах. Имаше дни, когато напрежението между тях възникваше още сутрин, преди баща ми да е тръгнал за работа. Сърцето ми се свиваше, обхващаше ме ужасен страх, когато баща ми си грабваше шапката с полуизречената заплаха, че си отива – къде, защо, как е възможно! Понякога изтичвах до вратата и се хвърлях на врата му – нали ще се върнеш?

И той се връщаше. Защото баща ми и майка ми бяха дълбоко свързани, не само заради двете си деца, а защото те си подхождаха в много отношения. Те бяха добри, много чувствителни и с остро чувство за справедливост, общителни и състрадателни, готови за радост при всеки повод, дълбоко почитащи творците и творчеството, с очи за красивото.

Още преди да тръгна на училище, семейството ми се настани в собствено жилище – партерен апартамент в новопостроена кооперация на ул. “Генерал Паренсов”. Последната ни временна квартира под наем беше

в сутерена на стара къща, две стаи и голям двор. Една случка ме е впечатлила от краткото време в тази квартира. Възрастна рускиня, позната на майка ми, дойде и се молеше за нещо. Разбра се, че хазяйката ѝ я беше изгонила за неплатен наем и се надяваше да преспи у нас. Нямам никакви спомени от обстановката у дома – навярно не е имало нищо за запомняне. Вечерта майка ми нареди в едната стая три стола един до друг, наслага върху тях нещо, което трябваше да замени дюшек, донесе някаква завивка и рускинята преспа там.

Новото ни жилище беше апартамент от три стаи и малка кухничка. Тук започна постепенното устройване на един скромен, но все пак наш дом. Много от нещата, с които нашите го обзаведоха, са били подарени от близки хора и това винаги се споменаваше. Разбира се, апартаментът беше купен с ипотека и нашите трябваше редовно да я погасяват. А това създаваше голямо напрежение.

Малко слънце влизаше в новия ни дом, и подовете бяха студени. Прозорците гледаха към т. нар. преден и заден двор, и двата тесни, оградени със зидана ограда. Зад тях имаше големи частни къщи. Едната съществува и досега, а на мястото на другата е построена кооперация.

Но именно тази къща, която изчезна, беше прекрасна. В нея живееше Христина Морфова със съпруга си и приятелката си Людмила Прокопова. Имаха голямо красиво куче, вълча порода. Разхождаше го съпругът на Морфова, който не беше българин, а, струва ми се, чех. В къщата живееше и един студент, вероятно бъдещ музикант. Този дом почти цял ден излъчваше музика. Обикновено това бяха разпяванията на великата прелестна Морфова, наричана “славоят на България”. Акомпанираше ѝ на пиано Прокопова. Чуваха се и други гласове, навярно млади таланти, които идваха на уроци. Христина Морфова пееше в нашата опера, но е била канена и в други страни. Майка ми и баща ми често я бяха слушали и ѝ се възхищаваха. Баща ми ползваше от време – навреме безплатната карта,

с която редакцията на вестника, в който работеше (мисля, че беше “Свободна реч”) разполагаше.

Христина Морфова беше нисичка и много пълна. Черната ѝ коса беше късо подстригана, с бретон, гладка, леко извита край ушите. Носеше много широки дрехи и стъпваше пъргаво по пътеката на потъналия в зеленина двор. Майка ми весело разказваше, че в някаква оперна любовна сцена Петър Райчев съвсем не можел да я обгърне с ръце.

Гласовите упражнения в дома на Морфова не бяха най-приятното нещо - нагоре надолу по нотната стълбица, десетки пъти! Но иначе улицата беше тиха. Много малко хора имаха радиоапарати. Ние бяхме едни от първите в кооперацията. Марката беше RCA Victor. По това време бяха на мода музикални реклами и тази за «нашето» радио гласеше:

Днес има много радио марки

на световния пазар.

Но между всички RCA Victor

си остава господар.

Удобствата въпреки се увеличаваха. В миниатюрното помещение за такива цели бе наместена вана и бойлер-самовар. Веселото му бумтене и горещата пара, завиването в затоплени хавлии бяха голямо удоволствие. Друго голямо въведение беше поставянето на телефон – първият в кооперацията. Тогава връзката ставаше чрез телефонистка, на която се съобщаваше търсеният номер. Тя го свързваше, тя уведомяваше “заето” или “не отговоря”.

Нашите детски болести създаваха много грижи на родителите ни. Чест гост у дома беше един възрастен лекар, д-р Начев, в когото майка ми имаше пълно доверие. Ние бяхме слабички деца. Две-три години лъжицата рибено масло, сипано върху малко червено вино беше задължителна преди ядене. Аз бях по-злояда от брат ми и срещу дребни облаги (например да го

отменя в дежурството за “слагане “ и “вдигане” на масата за ядене) той изпиваше и моята следобедна чаша мляко.

Като пораснахме малко, майка ми се отказа да взема “момиче” за помощ вкъщи. Но нашите излизаха често вечер и се тревожеха да ни оставят сами. Понякога молеха порттиерката на кооперацията да ни приеме - тогава всяка кооперация имаше порттиерка. Нашата беше сама жена с две деца и живееше в едно сутеренно помещение. Та и нас оставяха там. Понякога заспивахме на един миндер и после баща ми ни пренасяше вкъщи на ръце. Милата добра жена! Аз вече можех да чета и я молах да ми даде някаква книга. И това беше великолепно издание на Дантевия “Ад” в превод на Константин Величков и с фантастичните илюстрации на Гюстав Доре! И колко страшни за едно шестгодишно дете! Ако нашите знаеха, с какви образи се изпълваха такива вечери...

На пет години се научих да чета. Не по детски книги, а по вестниците, които баща ми носеше. Взирах се в заглавията, питах за буквите и всичко тръгна много лесно. После започнаха да ми носят купища красиви книжки, сериите за “баба Цуцулана” и “Патиланчо Данчо”. Появиха се и две прекрасни книги за “Неродена мома” и “Незнаен юнак”. Особено скъпа ми беше една книга на Ран Босилек със стрък метличина на красивата корица. Светът на книгите се откри за мен по прекрасен начин.

Била съм съвсем малка, може би на шест години, когато майка ми и приятелката ѝ от детинство арх. Мара Захариева (тя е проектантът на бившата I Софийска девическа гимназия, сега 7 –^{мо} училище на ул. “Цар Шишман”) ме взеха със себе си в Народния театър на опера. Било е топло, защото майка ми набързо ми облече най-хубавата ми рокличка от бял органдин, бродирана със синьо. Влезнахме в последния момент, гасяха лампите, в тъмното разпоредителката ни посочи местата. Но в антракта се оказа, че роклята ми е облечена наопаки, по мен висяха конци от бродерията и трябваше бързо да ме преоблекат. Това първо посещение в

Народния театър запомних и с друго – не допускаха деца под 7 години. Спряха ни на входа. Майка ми каза, че съм вече на 7. Как да не разбереш, че има позволени лъжи...

Все по същото предучилищно време прочетох надписа на желязната печка, която топлеше вестибюла (сега биха казали - хола) – *Britania*. Майка ми веднага реши, че щом разчитам думи на латиница, трябва да почна да уча френски. Тя ми намери някакъв учебник и се мъчеше да ме научи да чета. Но това не се оказа така лесно, както с българския, нейните усилия имаха лош ефект. Френският ми се видя мъчен, например не можех да прочета правилно *il y a*. Трябваше да минат няколко години с неподходящи учители, докато обикна този език и изпитам удоволствието от добрата френска литература. С този език участвах в много научни срещи, с него си гледах работата няколко години като делегат на България в заседанията на Комитета за световно наследство при ЮНЕСКО, с него си създадох не само добри познанства, но и истински приятелства във Франция.

В гимназиалните години се включих в английски курсове. Тогава не отделих достатъчно внимание, след години го учих отново. Помъчих се да свикна и с немския, но и за него не отделих достатъчно време и не проявих воля. Пък и в гимназията, в класическата паралелка главата ми беше обсебена от латински и старогръцки думи, глаголи със сложни времена, безкрайни Херодотови изречения, Хорациеви тънкости на израза – всичко това на фона на сложния живот в дома ни.

Връщам се в предучилищни години – началото на 30-те години. Майка ми дружеше с няколко рускини, между тях една красива и интелигентна жена Ксения Василевна, за нас децата – леля Ксения. Та тя убеди майка ми да ме запишат в руска забавачница. В това училище се говореше на руски, а се учеше и френски. Била съм на 6 години, всички деца за мен бяха непознати русначета. На обед ни хранеха с някакви супи, които едва преглъщах, после необичайни ястия и десерти. Като се връщах

вкъщи плачех, не исках да ходя там. Така се прекрати моето руско-френско обучение в ранна възраст. Остана ми още малко предучилищно време, игра на улицата и книжки.

По ул. “Паренсов” тогава рядко минаваше някакво превозно средство. Сутрин това беше колата на млекаря. Той звънеше, майка ми или баща ми излизаха с тенджерка. Млекарят идваше от някакво село, каруцата му беше натоварена с ламаринени гюмове. Зимно време ходеше с ямурлук, а по мустаците му висеха ледени шушулки.

През топлите месеци децата от кооперацията играехме на улицата, най-често на дама. С тебешир се начертаваше правоъгълно поле, разделено на квадрати, хвърляхме камъчета и подскачахме на един крак от квадрат в квадрат със затворени очи или с кръстосани крака. Често се надигравахме и със стъклени топчета. Понякога се хващяхме по две за ръце и подскачахме като пеехме една особена песен:

“Отиваме в Йерусалим, града свети,
не е далеч от Витлеем – ела и ти!”

Майка ми не харесваше децата от нашата кооперация, казваше, че те били невъзпитани. Но други деца в двете съседни къщи нямаше, брат ми беше малък и така аз се включвах в невъзпитаната група. Само едно дете от кооперацията се ползваше с одобрението на майка ми – Любчо Драмалиев. Семейство Драмалиеви живееха като нас на партер, но в другия вход. Една стена делеше стаите ни и една решетка – балконите. Така че можехме да си приказваме през решетката. Макар и рядко, Любчо идваше у дома. Нашето семейство напусна жилището на ул. “Паренсов” и дълго време не знаехме нищо за Драмалиеви. През 1943 г. майка ми беше научила, че бащата и синът Драмалиеви са в нелегалност, а майката е болна, издири адреса ѝ в друг квартал и отиде да я посети. С Любчо Драмалиев, който след 9 септември 1944 заемаше високи постове, беше и

министър, след много години се виждахме понякога на срещи по линия на ЮНЕСКО. Той беше наш представител там известно време.

Най-сетне дойде време да стана ученичка. Нашето квартално училище се наричаше “Св. Седмочисленици”. Намираше се където сега е Спортната палата, на бул.” В. Левски” и “Гурко”. Голям двор, едноетажна стара сграда, черни дъсчени подове, звънец, който прислужникът (всички му казваха “байчото”) весело размахваше, обикаляйки двора, когато започваше учебният час.

Училището беше близко до нас, свикнах да си ходя сама. Тогава първите четири години се наричаха отделения. Нашата учителка се казваше Слънчева. Тя беше вдовица, винаги беше облечена в черно, дребничка, с къса коса. След 9 септември 1944 г. синът ѝ Петър Слънчев се споменаваше на някакви шефски места, струва ми се в спорта. Милата госпожа Слънчева! Тя ни учеше на словесност, как да употребяваме думите, да изградим фразата. В час съобщаваше: ”Деца, ще правим колективно съчинение за есента (например). Да измислим хубаво заглавие.” И ние вдигахме ръце и правехме предложения. Избраното се написваше на дъската и в тетрадките. Следваха предложения за първото изречение, после за второто и т. н. От направените предложения се избираше най-доброто с общо съгласие. Понякога размествахме думите в предложенията. Беше чудесно.

Нашето основно училище имаше униформа, която обличахме на празници и манифестации. Тя пресъздаваше елементи от шопската носия. Момчетата носеха сукманче от тъмносин вълнен плат и бяла риза с българска бродерия по ръкавите и около яката. Сукманчето беше украсено с бели ширити по ръкавите, покрай деколтето и по полата с типични за софийската шопска носия орнаменти. Момчетата носеха къси панталони, менте с къси ръкави украсено с ширити и бяла бродирана риза. На една

снимка с брат ми сме с тази носия. Защото две години след мен и той постъпи в училище “Св. Седмочисленици”

Майка ми и баща ми нямаха обичай да следят, какво е моето училищно поведение, уча ли се, как се отнася към мен учителката. Техните въпроси бяха редки, а моите отговори – кратки. Всъщност не е имало причина те да се съмняват, че всичко е наред – аз отдавна четях свободно и знаех много неща от това, което ни преподаваха в училище. Но моите първи дни като ученичка съвсем не бяха блестящи. Не знам как и защо не съм обърнала внимание какво домашно ни е било зададено на първия учебен ден. Всички имахме дъски за работа с пластелин, но аз отидох на училище с празна дъска. Оказа се, че ни е било възложено да направим слънце от пластелин и тази задача била свързана с изучаването на цифрата 1 – идеята: има едно слънце! Така аз отидох без първото си домашно. Учителката ни мина между редиците и ѝ бяха показани много грижливо направени пластилиненни слънца. Едно от тях ме порази – беше с много тънички лъчи. То беше на Кинчето, мило русо момиченце с трапчинки на бузите. Майка му често идваше в училище, също руса, усмихната жена. Аз не я свързвах пряко с пластелиненото слънце, но имах усещането, че то иде от някаква друга домашна обстановка, където хората са все усмихнати.

Четири години в основното училище са били много полезни за мен. Това беше началото на мой личен живот, а същевременно и на моя обществен живот. Момичета и момчета, събрани заедно, малки хора със свои характери, които свикваха на отношения. В нашето отделение имаше няколко момичета, с които по-късно прекарахме заедно гимназиалните години. Някои от тях станаха проявени професионалисти като Недялка Апостолова, Йорданка Гачева – видни лекари, Светлан Бъчваров – химик изследовател, Богдан Томалевски, талантлив архитект и други.

Чиновете ни бяха за по двама ученика подредени в три редици. Аз седях на средната редица, на четвъртия по ред чин с едно момче Генчо.

Той не беше силен ученик, но беше много добро и тихо момче. Един ден г-жа Слънчева съобщи, че по ръчна работа ще ни научи как се кърпят чорапи. Да си донесем по един скъсан чорап, конци и гъба (дървено приспособление, което се пъхаше в чорапа така, че дупката да попадне на гъбата). По онова време кърпенето на чорапи беше обикновено домакинско занимание (репризиране се наричаше още замрежването на дупките). Генчовият чорап беше с много голяма дупка, не можеше да се нагласи на гъбата. Момчето, което седеше пред мен не си носеше скъсан чорап и каквото трябва, и само гледаше кой какво прави и се подсмиваше. Като видя Генчовия чорап, той почна да се смее на глас. Генчо се изчерви и очите му се насълзиха. А аз съвсем без да се замислям ударих една плесница на присмехулника. Той се сепна и захлупи глава на чина си без нищо да каже. Учителката ни не се намеси веднага, но по-късно ми каза да се извиня и аз го направих. С този мой съученик след много години се срещаме по професионални поводи.

Постепенно първолачето без домашно стана добра ученичка. Свикнах да не занимавам родителите си с училищния си живот и те приеха това естествено. Но баба ми, която живееше със семейството на леля ми, смяташе за свой дълг да се интересува, как се справя внучката ѝ в училище. Когато отивах у тях, тя започваше да ме разпитва, какво сме учили и искаше да ѝ го разказвам. Един ден се случи, че по естествена история бяхме учили за свинята. И аз така ѝ отговорих. Но некрасивото “учихме за свинята” се стори на баба ми като неприлична подигравка и тя се обиди. А аз – сега ме е срам от това – започнах шеговито да казвам така, когато баба ми се опитваше да проникне в моето училищно битие.

През онези години всекидневието беше доста по-различно от сегашното. Сутрин ни събуждаше млекарят. Плащаше се на края на месеца. С тефтерче ходех за хляб във фурната на бай Драган, на бул. “Васил Левски” (тогава бул. “Фердинанд”), между улиците “Паренсов” и

“Венелин”. Пак се плащаше в края на месеца. От пролет до късна есен по улиците минаваха ръчно бутани колички, натоварени със зеленчуци и плодове и продавачите с викане съобщаваха, какво носят.

Баща ми работеше като журналист във всекидневен вестник, който излиза рано сутрин. Поради това се прибираще към полунощ, когато децата отдавна спяхме. Така че вечеряхме без него. Часовете за вечеря и лягане бяха строго спазвани от майка ми. Понякога тя ме пращаше с една чиния до кръчмата “Рила” на ъгъла на ул. “Паренсов” и бул. “Фердинанд” и там напълваха чинията с миниатюрни добре изпечени кебапчета, гарнирани със ситно нарязан лук с магданоз. Това бяха луксозни трапези за нас децата. Но когато баща ми беше свободен вечер и времето беше топло, отивахме с приятелски семейства да вечеряме скара в “Старата круша”. Ресторантът се намираше в един вътрешен двор до Дома на изкуствата и печата, а той се помещаваше в красива стара къща на ъгъла на ул. “Раковски” и ул. “Граф Игнатиев”. Беше от онези типични бирарии, място, където се ходеше и семейно. Посещаваха го много журналисти и хора от артистичния свят, с които журналистите дружиха. Лятно време масите се разполагаха в неголямата градина, където растеше стара круша - на нея беше наречено заведението. Друга особеност на “Старата круша” беше, че скарата се поднасяше на дървена тарелка, а не във фаянсови чинии.

Една вечер баща ми и майка ми ни бяха завели в “Старата круша” с други семейни приятели. В това време на една съседна маса пристигна Дан Колов, прочутият, световно известен борец. Разбира се, от масите го поздравиха много хора, а той им отговаряше с усмивка и с ръка. Мястото, на което седеше Дан Колов се виждаше много добре от моето, беше наблизо. Ще да съм била 7-8 годишна тогава. Съвсем неотдавна баща ми ни беше завел на игрище “Юнак”, където се биха Дан Колов и Реджи Сики. Реджи Сики беше черен борец, много по-млад и по-строен от Дан Колов.

На мене ми беше страшно. Дан Колов победи. Беше много впечатляващо, как се сплитаха и разплитаха тези две мощни тела. После им облякоха някакви ярки халати. На Реджи Сики беше със златен лъв на гърба.

Тогава в привичната за нас обстановка на “Старата круша”, този огромен човек, облечен в костюм, с връзка и пригладена коса се усмихваше някак наивно като си разговаряше с приятелите. Аз не можех да си откъсна погледа от него. Бях много слабичка, злаяда, нашите се чудеха, с какво да ме хранят. Навярно това слабо момиченце, втречено в него, някак е трогнало големия борец. Дойде келнерът и постави пред мен тарелка с кебапчета, шише с лимонада и чашка. Аз едва бях изляла, с каквото нашите са ме хранили и погледнах изплашено. Келнерът каза, че Дан Колов му поръчал да ми поднесе това от него. Нашите се засмяха. Баща ми отиде да се ръкува с него и да поговори. А аз трябваше пак да ям...”Яж, не е прилично иначе” - ми се скара майка ми.

У дома все по-често идваха гости, звънеше телефонът – нашите имаха вече много приятели. Домът бавно се попълваше и обзавеждаше. Нашите проявиха вкус към български селски тъкани. Един бръчник беше закачен на стената във вестибюла, разтворен като ветрило. Между двете врати висеше пъстра тъкана вълнена престилка. Майка ми закачваше на нея мартеничките, които получавахме и мъчно се съгласяваше да ги махне. И коледната елха, която подреждаха в гостната стая оставаше до края на януари, че и повече, докато почваше да капе. Но тази стая не се отопляваше, вратата ѝ стоеше затворена, така че елхата не беше всекидневно присъствие, а само празнично.

Понеже няхахме момиче, за много неща с брат ми помагахме. Освободена от непрекъснати грижи за нас, майка ми стана учителка в най-близкото до нас училище - училището за слепи. То се намиреше на ъгъла на ул.”Паренсов” и ул.”Цар Шишман”. Майка ми много се привързваше към своите ученици. Веднъж няколко от тях ни дойдоха на гости. После

майка ми казваше: “Видя ли, колко са мили, колко е хубава Недялка”! Но аз бях потресена от техните забулени с бели облачета очи, от несигурните движения, от потупващото бастунче на един от тях, за когото другите се държеха.

Навярно покрай тази работа на майка ми родителите ми се сближиха със семейство Минкови. Тяхната история е такава: млад офицер, някъде на Солунския фронт, Илия Минков получил нареждане да атакува вражеска цел. Той виждал, че ще обрече на смърт своята малка група войници, защото неприятелят бил многократно по-силен. Написал писмо до щаба на армията, защо не може да изпълни заповедта и се прострелял в слепоочието. Той не издъхнал, бил спасен и изпратен на лечение в немски лазарет. Там немкиня доброволка – една фина, умна и скромна жена, се грижела за него и по-късно станала негова съпруга. Младият офицер ослепял, но постъпката му била оценена като доблестна и той бил награден. Минкови живееха в малка къща с дворче и много цветя. Когато се запознахме той беше председател на Съюза на слепите. Беше благороден, възпитан и същевременно жизнен и весел човек. Оставил е отпечатък в детската ми душа.

Не съм чула родителите ми да казват нещо лошо за приятелите и познатите си. Те почти винаги говореха за тях с възхищение. Между най-близките им приятели беше семейството на Васил Захариев, най-значимият български график на 20 век, жена му и дъщеря му – също художници, Бинка Златарева, майсторка на натюрморти и цветя (от нея има у дома мой портрет – 12-13 годишна), нейният съпруг проф. Дудулов, Иван Христов (старият, защото се появи и млад), големият майстор на старите ни градове, съученик на баща ми, Йордан Гешев, когото майка ми винаги канеше за Коледа (той живееше самотно), Олга Брадистилова, Александър Добринов, Константин Трингов, Иван Тричков, Атанас Михов и дъщеря му художничка, Никола Танев и жена му Митя, Сирак Скитник и жена му

Сиращката и още много, за които сега не се сещам. В течение на годините тези наши приятели, а и други техни колеги, покриха стените на дома ни със свои картини.

Вече живеехме на “Венелин” 24, в една стара кооперация. Нашите купиха жилище на последния етаж, където беше много слънчево, за разлика от апартамента на ул.”Паренсов”. Всички стени бяха покрити с картини. Когато се получаваха някаква нова, дълго ѝ търсехме място. Тук се сещам за един мой разговор с известен изкуствовед. Споменах, че в бащиния ми дом е имало много картини, подарени от авторите. Той ме попита, защо са ги подарили. Казах, че са били приятели на семейството, а той възрази, че се подарява на лекар, на зъболекар, даже на рамкаджията, но защо пък на баща ми. Какво да му обяснявам. Така разсъждаваше човекът.

У нас идваше актрисата Марта Попова, леля Марта, както я наричахме ние децата. Аз съм кръстена, когато съм била на няколко месеца – намерих това отбелязано в книгите на църквата “Св. Седмочисленици”. Нося името на баба ми. Но по това време родителите ми вече дружели с Марта Попова и тя настоявала да нося и нейното име. Така в кръщелното ми свидетелство съм записана Магдалина-Марта.

Леля Марта разбираше, че у дома я приемат с искрено приятелство и обичаше да ни разказва случки от живота си в театъра. А той беше много свързан и с личния – тя е била последователно омъжена за големите български актьори Кръстю Сарафов и Георги Стаматов. Но и с двамата се е разделила и живееше сама на ул.”Дъбова” в една малка къща сред потънал в рози двор. За нея “Маренце” и “Мишо” (моите родители) бяха хора, на които тя се доверяваше, у нас си почиваше. Един ден домът ни беше разтревожен от вестта, че леля Марта е арестувана, защото на някакво тържество декламираше стихотворение от Лермонтов с антимонархическо

съдържание. Баща ми се разтича да търси влиятелни познати и след един ден престой в участъка тя бе освободена.

След пенсионирането на леля Марта, в Народния театър ѝ устройха бенефис – благотворително представление. Играха “Мадам Сан Жен”. Леля Марта изпълняваше ролята на перачката, която след победата на Наполеон става съпруга на негов генерал. Разбира се, цялото ни семейство присъстваше. Леля Марта беше във вихъра си. На другия ден тя направи в дома си градински прием, който всъщност бе уреден с грижите на баща ми.

В последните две години преди 9 септември 1944 г., леля Марта вече не беше постоянно у нас. Говореше се, че тя е приютила в дома си млад комунист. А след 9 септември 1944 г. Марта Попова изневери на приятелството си с нас. Брат ми, ученик на 16 години, беше арестуван и тя отказа да потърси съдействие от своите съмишленици комунисти да го освободят. Арестуван бе за свободолюбиви приказки.

Кръстиха брат ми, когато беше на 7 години и трябваше да тръгне на училище. Колкото моето кръщаване е било скромно, толкова сега родителите ми направиха празник с много гости у дома. Кръстница му беше Мара Митова, дъщеря на ген. Митов, пианистка по професия. Тя облече брат ми в кадифен костюм и копринена риза, обсипа го с подаръци. У дома беше весело и шумно.

Майка ми беше много предана майка, а ние бяхме слабички деца, лесно се разболявахме. Тя ни води три години поред в Берковица, на хубав климат, за да се засилим. Милата, водеше ни в местното ресторантче да ядем дробчета на скара. През деня топлеше на слънце вода и ни обливаше на двора, за да ни калява. В Берковица дойде на почивка и жената на татков колега журналиста Никола Митев - леля Цвета с двете си дъщери, едната колкото брат ми, а другата по-голяма, по-късно известната журналистка Моника Митева. Вечер се разхождахме и от тези момичета научих, че като пада звезда можеш да си пожелаеш нещо и то ще се

сбъдне. Вглеждахме се в обсипаното със звезди берковско небе и ето че една звезда полетя по него. Майките започнаха да питат, какво сме си пожелали. Дъщерите на леля Цвета поискали златна и платинена гривна (не знаех още какво е платина). Аз бях си пожелала майка ми и баща ми да не се карат. Но това не можех да кажа и всякак се мъчех да не отговоря. “Защо не казваш?” – ме питаха. Казах, че каквото съм поискала, няма да се сбъдне (бедничката аз, колко безнадеждно ми се е виждало положението между родителите ми). Понеже настойчиво ме разпитваха, измислих да кажа нещо, което също не можеше да се сбъдне. Казах: “Да се върне Бойчо”. Бойчо, първото дете на леля ми, беше починал неотдавна, само на 3 години. Вече бях научила, че има и необходими неистини.

На ул. “Паренсов”, между бул. ”Фердинанд” и ул. “Любен Каравелов” в една къща с голям двор се беше настанила скаутска организация. Не помня кой ме е завел там, но за кратко време от детския ми живот бях там, първо като пчеличка, както наричаха малките момичета, а като навърших 12 години – скаут. Ушиха ми риза цвят каки, носех връзка и бях въодушевена от идеите да се помага, кому и за какво, още не знаех. Това е единственото време, когато бях в някаква организация. После заминахме, после – гимназия и това се прекрати. А може би нещата зависеха от политическото положение у нас – скаутите не бяха вече допускани да съществуват като организация. В Енциклопедия България, т. 6, 1988 г. под думата “скаути” пише, че това са реакционни буржоазни организации, за извънучилищно нравствено, физическо и обществено възпитание на децата и юношите, а след това на скаутството са приписани “милитаризъм и религиозност” и много други грехове. Пише, че в България скаутството се е появило след 1923 г. и е затихнало през 30-те години. Явно аз тогава съм попаднала в скаутската организация, но не си спомням нищо подобно на милитаризъм и религиозност.

Трябва да е било към 1934 г. Баща ми се върна вкъщи и весело каза на майка ми: “Маре, знаеш ли че Багряна е спечелила награда за пудра “Идеал”, т. е. за реклама в стихове за пудра “Идеал”. Съобщението беше напечатано във вестник “Утро” (доколкото помня, вестник на Стефан Танев). Баща ми го носеше и прочете на глас и съобщението и стихотворението на Багряна. А то гласеше:

За красотата на света

жената Бог създаде.

За красотата на жената –

пудра “Идеал”.

В двата тома, посветени на живота на Багряна от Блага Димитрова и Йордан Василев не се споменава за тази любопитна и весела историйка. Може би не са я знаели, а може би не са я счели за прилична и достойна да бъде разказана между другите факти от живота на поетесата. Но според мен тя съвсем не хвърля сенчица и е един интересен щрих и за времето, и за Багряна. От ранното детство имам и един друг спомен за нея. Родителите ми бяха излезли с нас децата на неделна разходка към Семинарията. Имаше някаква бирария в сянката на дърветата и седнахме на една маса. На друга маса седеше хубава млада жена с пъстра рокля, без шапка. Беше сама, сякаш чакаше някого. Майка ми тихо каза на баща ми: “Мишо, виж Багряна. Хубава е...И без шапка...” Тогава жените (дамите) излизаха винаги с шапка, дори лятно време – сламени, украсени с панделка, с цветя. В гласа на майка ми имаше възхищение. В нашия дом всеки талант беше на почит. И когато се говореше за странности или дори за неща, които се считат за недостатъци, за хората на изкуството те се споменаваха без упрек. За тези хора мярката на родителите ми беше друга.

Ранната ми младост беше време на много поезия, и разбира се, трите книги на Багряна бяха на етажерката до леглото ми. Много от стиховете ѝ знаех наизуст. А първата ми любов, нейното осъзнаване се свърза завинаги

със стихотворението “Вечерница”. Защото имаше такъв привечерен час на полето, когато първо една каруца, а после и един нощен влак ме отдалечиха за доста време от Него. Любовната лирика на Багряна, а също и стихове като “Можеш ли да спреш ти вятъра” за мен се свързаха с този образ в бирарията край Семинарията, едно чаровно видение в светли тонове, напръскани със слънчеви петна през листата на дърветата. За съжаление, виждах я по-късно в Руския клуб, където тя често се хранеше, маска от силни цветове по коси, устни, вежди.

В основното училище учехме наивни песни като:

Знамето ни е трицветно
мило, хубаво, приветно.

Цветовете му са мили:

бял – снежинки лекокрили,
цвят зелен е на тревата,
а червен е на зората.

Или песен за майката:

Майчице мила моя,
кажи ми, теб се моля,
що значи, мила мамо,
че теб обичам само.

Тази песен продължаваше все в такъв дух, в нея се казва, че щом “мигна с очи” и започвам да сънувам майка си. Аз не съм сънувала майка си всяка нощ, нито съм обичала само нея, както се пееше. Пак в основното училище научихме наизуст цялата Ботева поема “Жив е той, жив е” и я пеехме прави. И не само с маршовата мелодия, а с една бавна и тъжна, която ни просълзяваше.

През тези първи години в училище аз придобих по-голяма увереност в себе си. Имаше всякакви случки, които са проверявали реакциите ми. След това постъпих в Трета прогимназия “Граф Игнатиев”, както се

наричаше тогава това чудесно училище. То съществува и сега като сграда на ул. “6 септември” и “Граф Игнатиев”, макар и с някои преустройства, които не я правят по-красива. Оказа се, че нашият випуск е с много деца и се образуваха паралелки от “а” до “е”. Аз бях някъде в първите букви. Но учителите бяха неспокойни – много сме били, трябвало да се образува още една паралелка. А вече бяхме почнали часовете. Събраха всички деца в широкия коридор и попитаха, кой иска да се премести в нов „Ж” клас. След малко изчакване, класът се образува. Всъщност, учителите почти ни молеха, никого не преместиха насила и тъкмо това положение - като че ли ние трябваше да им помогнем да решат въпроса, накара някои от нас доброволно да се преместим в новата паралелка.

Настаниха ни на последния етаж в стая, разположена в едно от двете крила-кули на сградата, с прозорци към ул. “Граф Игнатиев” и “6 септември”. Класен учител ни беше учителят по пеене Иван Иванов, с него всичко беше леко и весело. Учителката ни по история беше г-жа Велкова, съпруга на Иван Велков, археолог и известно време директор на Археологическия музей и майка на Велизар Велков, професор по антична история в СУ. Той се занимаваше и с археология и през един период беше директор на Археологическия институт с музей, както тогава се наричаше. С Велизар бяхме в добри приятелски отношения, участвали сме в много конгреси и извън България. Един ден, като бях по работа в музея при него, той ми каза: ”Лина, на този стол, пред това бюро е седял баща ми. Много се вълнувам от това”. За съжаление, Велизар почина твърде млад.

Животът в ”Ж” клас си беше както във всеки друг клас. Имаше и добри, и слаби ученици. На мен не ми попречи в нищо. Скоро учителите научиха, че пиша добре и няколко пъти ми възлагаха да пиша някакви слова. Едно по-голямо събитие беше пътуването на група ученици до Будапеща. В сградата на нашето училище една стая на първия етаж беше предоставена на унгарчета, чиито семейства по някаква причина живееха в

България. Техните учители бяха уговорили с нашите да се уреди екскурзия в Будапеща. Нашите учители ни съобщиха условията: ще пътуваме до Видин с влак, от Видин до Будапеща с кораб, ще живеем в ученически пансион, там ще се храним, ще ни запознаят със забележителностите и музеите на Будапеща и, разбира се, колко ще струва. Аз изобщо не казах на нашите. Много често, когато майка ми искаше от баща ми пари за всекидневни разходи или пък се говореше за купуване на нещо, баща ми отговаряше, че “сега няма пари за това”. Но някой споменал пред родителите ми за това пътуване и те с изненада ме попитаха, защо не съм им казала. Набързо бяха внесени парите и аз бях включена в групата. Това беше моето първо пътешествие зад граница. След години, когато отново посетих Будапеща с изложба на Музея за история на София, където работех, оказа се, че си спомням почти всичко вече посетено и видяно. Впечатленията от времето на моите 12 години се оказаха много силни.

През онези години баща ми се проявяваше като контактен и активен човек, с бърза мисъл, с инициатива. Нашите имаха вече някакъв светски живот. Освен с широк кръг от българския журналистически и артистичен свят бяха близки с хора от полската легация – аташето по печата Келчински и неговото семейство, посланика Търновски. Баща ми беше активен член на Полско-българското дружество. Бяха ходили във Варшава и в други полски градове. Баща ми имаше връзки и с югославски журналисти. Известно време беше секретар на Дружеството на журналистите и работеше в Дома на изкуствата и печата, който се намираше в красивата стара сграда на ул. “Раковски” и ул. “Граф Игнатиев” – сега на мястото ѝ има сива неинтересна кооперация. В този дом ставаха събирания, концерти, беседи. На едно тържество ме накараха да декламирам:

“Бяла спретната къщурка
с две липи отпред

тука майчина милувка
сетих най-напред”.

Аз бях запомнила само този куплет и снисходително ми ръкопляскаха, докато засрамена сядах на мястото си. Била съм на 5 години. Не бях добра за декламация или художествено четене. Затова много се изненадах, когато видях в поканата за тържеството по случай завършване на гимназията през 1943 г. името си в програмата да декламирам едно стихотворение на Багряна, посветено на Първа девическа гимназия, където тя е учила, а за прощалното слово, което аз трябваше да произнеса написали името на Бистра Цветкова. А тя си беше традиционно декламатор, винаги с патос, със силен, ясен глас. Но поканите с програми бяха изпратени, така че за пръв и последен път декламирах поезия пред публика.

Един ден като отидох при баща ми в Дома на изкуствата и печата, той ми каза да вляза тихо в големия салон. Там се упражняваше танцьорката Мария Димова. Това беше първата ми среща с едно ново танцово изкуство, което нямаше нищо общо с балета, какъвто вече бях виждала в Народния театър. (Тогава в неговата сграда се представяха и оперни, и балетни представления). В големия салон нещата изглеждаха така: Мария Димова заставаше в единия му край и когато акомпанияторката засвирваше на пианото, Мария Димова се втурваше, политаше към противоположния му край. Сигурно това беше откъс от някоя танцова драма, който тя го повтори повече от десет пъти. Много по-късно съм се възхищавала на изкуството на Мария Димова в “Нестинарка” на Марин Големинов. Мисля, че първата постановка беше нейна. Мария Димова игра в много страни с голям успех. Тя беше една от новаторките в изкуството на танца. Но дали някъде има лента, запечатала тези нейни танци? Вероятно - не. И много жалко.

Майка ми и баща ми се стараеха да ни водят със себе си сред хората на изкуството, с които се срещаха, да ни свикнат с този начин на живот. Още съвсем малки посещавахме заедно с тях откриванията на изложби, генералните репетиции на театрални представления, тържества, чествания на културни дейци.

Майка ми изпитваше особена почит към възрастните си познати. Те бяха приемани у дома с голямо внимание. Майка ми посещаваше някои от тях като ни водеше със себе си. Много често ми говореше по разни поводи колко добри, заслужили, почитени са тези хора. Това нейно отношение аз възприех от малка. За мене най-приятно беше посещението у г-жа Митова, съпругата на генерал Митов, за когото майка ми споменаваше героични случки. Госпожа Митова по баща беше Каблешкова, от копривщенския Каблешков род. Тя живееше в апартамент на бул. “Евлоги Георгиев”, близо до Орлов мост. Там ни посрещаха с чай и красиво поднесена закуска. Един от синовете на г-жа Митова бе заминал по света и тя често говореше с тъга за него. Той ѝ беше изпратил “от Америка”, както неопределено се казваше, грамофонна плоча със запис на негови думи към майка му. Плочата бе поизтрита от честото пускане. Но и при нашето посещение я слушахме и тя неизменно просълзяваше г-жа Митова. Другият ѝ син, чичо Борис, както го наричахме, беше висок, елегантен, енергичен. Беше създал модерна сушилня за сини сливи, някогашните кюстендилски сини сливи, по-дребни от сегашните, но много сладки и ароматни. Този сорт сливи, с който Кюстендилският край беше известен изчезна, може би се появи някаква болест, която унищожи дърветата. Но тогава ги имаше още и чичо Борис се опита да пробие с износ на изсушени и елегантно пакетирани кюстендилски сливи в Германия. Майка ми много държеше на чичо Борис. Той беше верният приятел от студенството в София, гостувал е у тях в Кюстендил и неизменно ни посещаваше до края на живота си.

Докато бях още в прогимназията, по средата на учебната година в нашия клас дойде едно тъничко, високо, нежно момиченце с посипано с лунички бяло лице. Казваше се Мариана. Идваше от Германия с родителите си, еврейско семейство. Поставиха я на чина зад моя. Постепенно Мариана научи някои български думи и разбрахме, че са напуснали Германия, защото там започват да гонят евреите и че се готвят да заминат за Америка. Това беше първото ми докосване до настъпващите събития – беше 1937 година.

На следващата 1938 г. – бях вече в трети последен прогимназиален клас – баща ми, който дотогава не беше работил на държавна служба, а беше журналист на свободна практика, бе назначен за аташе по печата при българското посолство в Белград. Предполагам, че неговите връзки с чужди журналисти и по-специално с журналисти от Югославия са били причината да бъде избран за този пост. Тогава официалните отношения между Югославия и България бяха много добри. Сключен бе пакт за приятелство, наричан по имената на министър-председателите на двете държави пакт “Стоядинович– Кьосеиванов.”

Баща ми замина за Белград в началото на 1938 г, а майка ми, брат ми и аз – след завършване на учебната година. Пълномощен министър тогава беше Иван Попов, сдържан човек, без семейство, по-късно министър на външните работи, а след 9 септември 1944 г. – със съдбата на много други министри. Легацията беше на една тиха улица, наричана “Бирчанинова”, срещу голямото строго здание на италианското посолство. Тогава тя беше съвсем нова още. Разположена бе в потънал в зеленина двор – красиви дървета и светла трева навсякъде. На преден план, на самата тротоарна линия беше сградата на консулството с работни помещения и жилище на консула, а в дъното на градината, в малка отделна пристройка с гараж живееше нашето семейство. Посланикът живееше в самото посолство и така баща ми бе почти непрекъснато на негово разположение. Понякога в

неделя Иван Попов канеше семействата на сътрудниците си на излет в околностите на Белград. Но и в града животът беше разнообразен. Обикаляхме музеи и изложби, а почти всяка вечер посещавахме един театър (на сръбски се казва “позорище”) като нашия “Сълза и смях” с интересни техни и чужди пиеси. Ние бързо свикнахме да разбираме сръбски, а после и да се справяме в разговор.

Баща ми получи малко отпуска и предприехме пътуване из Югославия. Посетихме Нови Сад, Загреб, Любляна, Целе, Сараево, Дубровник, Сплит, отидохме до границата с Италия и нашите решиха да я прескочим. Стигнахме до Венеция и прекарахме там два дни. Венеция беше като недействителен свят, по който туристи обикалят и снимат. Връщахме се през градове, в които беше все така приятно. Не биваше да стигаме до Македония. В Загреб на гарата ни чакаха, останахме още един ден и трябваше да се връщаме бързо. Имаше събитие – важното споразумение Цветкович–Мачек, което уреждаше отношенията между Сърбия и Хърватска.

Родителите ми бяха разбрали, че в Белград има добър френски колеж и смятаха, че е добре брат ми и аз да учим в такова училище. Но аз твърдо заявих, че искам да уча в българска гимназия. Баща ми и майка ми се опитаха да ме убедят, колко по-добре ще е за мен да съм с тях и във френско училище. Не успяха. Тогава те се уговориха с леля ми да ме приемат да живея у тях в София. И сега се чудя, колко толерантно е било от тяхна страна да уважат желанието на едно 13-14 годишно дете. Но те са ми имали доверие, от двете им деца аз бях разумната.

Семейството на леля ми – съпруг, две момичета и баба ми живееше в София под наем, скромно, защото не винаги работата на съпруга ѝ (мелницата и фабриката за фурнир в Кюстендил) беше успешна. Той се стремеше всичко да бъде на високо ниво, а това не е било лесно. Аз спях в една стая с баба ми.

В първите дни на месец септември на 1938 г. отидох сама да се запиша в Първа софийска девическа гимназия на ул. “Цар Шишман” – там ми се полагаше - на ул. “Венелин” живеех до заминаването за Белград. Няколко учители записваха на една дълга маса. Записа ме една мила, дребна учителка. После се оказа, че съм в нейния клас – френска паралелка, на която тя беше класна наставница и ни преподаваше френски. Беше много интелигентна и сърдечна с нас. След години, на една среща на класа ни тя каза, че ме е включила в своята паралелка заради двете ми дълги, дебели плитки коса.

Бях обикнала училищния живот още преди да постъпя в гимназията. Новото сега беше момичешкият свят – тогава гимназиите бяха мъжки и девически. При записването имаше избор между реални, полукласически и класически паралелки. В класическите се учеше латински от началото до края, т. е. от четвърти до осми клас, а старогръцки – от пети до осми клас. В класа бяхме 37 момичета – това се считаше за малък клас, обикновено бяха по 40-45. Започнахме да се опознаваме. От нашата трета прогимназия бяхме само няколко, голямата част от момичетата бяха от Десета прогимназия (на ул. “Шипка” и ул. “В. Априлов”). Тогава този квартал се считаше за най-аристократичният квартал на София. Веднъж едно момиче от X-та прогимназия по някакъв повод стана от чина и каза на висок глас:”Тук Десета ще командва”! От тази прогимназия бяха дошли дъщери на богати хора и бяха с високо самочувствие. Но гимназиалните порядки поразбъркаха нещата. Общо взето, учителите се държаха справедливо към всички. Така че някои от тези дъщери на богати и с високо положение семейства скоро трябваше да поправят двойките, да се борят за някоя четворка. Но повечето от тях се държаха добре с всички, не се криеха зад имената на бащите си, поне това не личеше. Сигурно най-богата беше Любов Бояджиева, дъщеря на световен производител на чорапи Ка-бо, с фабрики в Швейцария, Египет, Бразилия. Любов Бояджиева беше висока,

стройна, с мило личице и много къдрава коса, но училището никак не ѝ спореше. Казват, че сега живеела в собствена къща край Париж, покровителствала хора на изкуството, имала малка галерия.

В класа ни бяха дъщерите на съветника на царя Груев и управителя на двореца Генчев. И двете се държаха скромно, но едва достигаха до прилична бележка. При нас беше дъщерята на проф. Диков, юрист, после за кратко министър, след 9. IX. 1944 г. – в затвора. Тя беше прекрасна, мила с всички и се омъжи щом завършихме гимназия. Но повечето съученички от нашия клас бяха от обикновени градски семейства, всяка се справяше както може. Гимназията беше престижна. Съвсем неотдавна научих, че някои от съученичките ми са се записвали на адреси, където не са живеели, само да попаднат в района на Първа девическа.

Един ден в час на класния наставник госпожица Синигерска ни каза, че трябва да изберем председател на класа. Тя ни остави да го направим сами. Вече се познавахме донякъде. Изборът ставаше с написано на листче име, което се пускаше в една баретка. Оказа се, че за мен са гласували най-много момичета. Всяка година правехме избор и до края на гимназията бях председател с пълно гласуване. Аз се опитах да гласувам за момичето, което беше секретар на класа, Недялка, (сега тя е много успешен лекар психиатър в Германия). Като броиха бюлетините, една съученичка излезе на дъската и каза: “Кажете сега, коя беше тази дете не е гласувала за Лина, нека си признае”. Всички мълчаха, мълчах и аз. Изведнъж се сетих какво бях направила и го казах. Прихнаха да се смеят. Защото в онези години (1938-1943) да си председател на класа не беше лесно. След 9. IX. 1944 г. председатели бяха доверени хора на учителите партийци. Те трябваше да следят учениците и да донасят. Но по моето ученическо време председателят се грижеше за класа, помагаше на по-слабите ученици, оправдаваше и защитаваше, ако имаше засегнати, неуспели. По предметите, по които бях силна в междучасията разказвах, обяснявах до

влизани на преподавателя. При най-закъсалите ходех у тях или те идваха при мен.

Животът в гимназията си имаше строги правила. Всичките ни дрехи бяха тъмносини – зимно палто, зимна вълнена рокля с определен модел, с бяла якичка. Всекидневно бяхме с черни престилки от памучен сатен, с бели якички, които се сменяха, с малка връзка – черна лента с бели ръбове. Това изличаваше външните разлики, които други дрехи биха изтъквали. Носехме зиме и лете на училище дълги плътни черни чорапи. Забранено беше да ги навиваме до коленете (тогава нямаше грозната дума чорапогащници). Някои от учителите, когато бяха дежурни на входа, откъдето влизахме, си позволяваха да повдигнат престилката, за да видят не сме ли с навити чорапи. Задължително беше да носим тъмносини барети с черна лента, на която с бели букви бе написано името на гимназията. Но щом се отдалечехме от гимназията, сваляхме баретките и ги пъхвахме в чантите. А и почти всички си имахме въщици по един чифт тънки копринени чорапи – найлоновите все още бяха непознати.

Големите празници, които училището тържествено честваше бяха “Св. Кирил и Методи”, разбира се, 1 ноември – Ден на будителите и Въведение Богородично, което някога се падаше на 4 декември, а сега – на 21 ноември и беше патронен празник на гимназията ни. Пригответията за манифестациите бяха много важни. Правехме репетиции в двора на гимназията или на игрище Юнак. Гимназията ни си имаше своя “музика” – чудесен оркестър, който водеше строя на гимназията. Беше го създал учителят ни по музика Иван Стефанов, баща на диригента Васил Стефанов. Начело на оркестъра вървеше момичето с лирата – ученичка от нашия клас, гордеехме се с нея. За празника “Св. Кирил и Методи” носехме цветя в училище, правехме големи венци над вратите на класните стаи, окичвахме иконата над входа. А на самия 24 май манифестацията беше безкрайна – всички и всякакви училища се точеха с часове наред.

Между другото в Първа девическа е учила Елисавета Багряна. Тя е написала стихотворение за гимназията. За съжаление, не го помня цялото и не съм го срещала в нейните стихосбирки. Започва така:

През твоите врати ний влезнахме деца –
безгрижни, закачливи и невинно луди.

И кой би някога могъл да порицае
палавостта на пролетните пеперуди!

Затекоха години в твоите стени.

От младите издънки станаха фиданки.

Горяха чистите девически страни

В неразгаданите младенчески загатки.

Мисля, че имаше още един куплет, но не го помня. За това стихотворение не се споменава в книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев за Багряна.

Разбира се, най-важното от училищния живот беше ученето. Много странно, но в тази реномирана гимназия имаше учители, които не можеха да ни внушат интерес и любов към своя предмет, към това, което ни преподаваха. Например от уроците по български език и българска литература не си спомням нито един, нищо което да ме е впечатлило. Учителката ни беше възрастна (за нас тогава белите коси бяха знакът) и ние се шегувахме с нейните изрази, с нейния подход към нас. Съпругът ѝ я чакаше пред входа на гимназията и казваха, че са я чували неизменно да го пита: ”Съпруже, купи ли насъщния ни хляб?”. Това ни се виждаше смешно, не сме разбирали, колко щастлива е тя.

По история през първите години ни преподаваше една възрастна женица, олицетворение на идеята за стара мома. Тя не ни разрешаваше да си водим записки, казваше: “Ако пишеш, няма да говоря”. Тази заплаха беше много странна, както поради това, че беше изречена във второ лице единствено число, така и поради същността си – нейното говорене не ни

очароваше и историята я учехме по учебника. Г-ца Христова скоро се пенсионира и ни дойде много интелигентна историчка. Историческата наука беше реабилитирана в нашите очи. Обаче новата ни преподавателка не искаше да се зубри и преразказва написаното в учебника. Тя въведе нов ред, от който си изпатих много. Не знам по какви причини тя нареди аз да пиша на дъската дума по дума това, което тя разказваше. Може би защото имах добър правопис и пишех бързо. Но резултатът беше, че пишех все по-грозно и така си остана и досега – не можах да свикна да пиша ясно и красиво.

По география ни преподаваше една мощна и енергична жена. Когато изпитваше, трябваше да се говори бързо и уверено. Това го бяхме разбрали. Веднъж една съученичка бе “вдигната” на дъската, както казвахме, и трябваше да говори за Англия. Тя не си знаеше урока, но говореше като картеница и между другото изщрака, че “в Англия се отглеждат особена порода крави за вълна”!

Само по една година учихме стенография, домакинство и майчинство. Последните два предмета сигурно бяха въведени под влияние на програмите в Германия, където момичетата се възпитаваха в трите К – Kinder, Küche und Kirche (деца, кухня, църква). По домакинство преподавателката ни учеше разни смешни работи, например, че трябва да си съставяме справочни картотеки за видовете магазини (адрес, характеристика на стоките, вид на цените и др.). И това чудо мина без да остави следа. По една или две години учихме психология, педагогика, етика, философия. Аз вече бях изчала по-известните трудове на Фройд, Адлер, Юнг в чудесната югославска серия Кариатиди.

Латински език ни преподаваше една много мила жена, но същевременно прекалено снизходителна към нас. Освен спомените за ведри и спокойни часове, имаше и една смешна случка. Един ден учителката ни по латински влезе в клас, посрещната с вика на дежурната

”клас стани” и се обърна към нея: ”Марийке, отидете при д-р Петрова (училищната ни лекарка) и поискайте един аспириин – много ме боли главата”. Дежурната изхвърча веднага, но се върна, когато звънецът биеше за края на часа. Г-жа Попова с укор й каза: “Защо се забавихте цял час?” Марийка, (казвахме й Чомпи) задъхана разказа: ”Г-жа Попова, аз казах на д-р Петрова, че ви боли главата и искате аспириин, но тя ми каза: “Събличай се, събличай се да те прегледам, аз така аспириин не давам”. Колкото и Чомпи да се опитвала да обясни, трябвало да се съблече и да се нареди на опашка след цял клас полусъблечени момичета, докато стигне до аспирина. Тази д-р Петрова беше много смешна за нас, въпреки че често ни споменаваше, че е от рода на Добри Чинтулов. Още в първите дни в гимназията тя дойде в нашия клас, провери с напльончен пръст дали има прах по черчетата на прозорците и ни изнесе кратка лекция за Червен кръст, където било добре да се запишем, защото “Червеният кръст е златната нишка, която свързва всички народи”. Признавам, че от този ден не съм пропускала червенокръстките касички.

Втората тема на д-р Петрова звучеше горе-долу така: ”Ученички, всяко момиче има едно нещо, което трябва да пази като зеницата на окото си! После да не ми казвате, че сте паднали от дърво и така е станала белята”. Много дълго време аз не разбирах, за какво е ставало дума в това назидателно слово. По тази линия аз бях “бавно развиващо се дете”. Гимназиалното време на нашия випуск съвпадна с много модните кадети и юнкери от Военното училище. Много от моите съученички имаха такива приятелства. Аз се влюбих вече студентка. Той беше лекар. Две години дружахме с много вълнения. Но по онова време за момичета като мен не беше и мислимо да се консумира такава любов.

През първите две гимназиални години живях у леля ми. На третата година брат ми пристигна в София. Не искаше да учи в Белград във френския колеж. Беше му тъкмо време за гимназия и той искаше да учи в

българска гимназия. Леля ми не можеше да ни приеме и двамата и чрез познати се намери дом за нас у семейство Романски. Къщата беше близо до моста Чавдар, на бул. “Карл Шведски”, скромна къща на семейство на военни лекари. Те живееха на първия етаж, а над тях в мансарден апартамент живееше семейството на дъщеря им. Брат ми се настани да живее в една стая с нейния син на същата възраст, а аз – в едно миниатюрно помещение с наклонен таван, с врата към стаята на момчетата, друга към стълбата и голям прозорец към потънал в зеленина двор. Това разположение на моята стая позволяваше на момчетата да излизат без знанието на възрастните и ме поставяше в трудно положение, тъй като аз разбирах вече какво трябва и какво не трябва.

Моята гимназия беше далеч, но отивах и се връщах пеша. Продължавам за училищния живот. В гимназията имаше три преподавателки по класическите езици – нашата “латинка” г-жа Попова, г-жа Григорова, изящна млада жена, много обичана от ученичките си и г-жа Руска Гандева. Ние се надявахме, че “латинката” ще ни вземе и по старогръцки. Но научихме, че Руска Гандева ще ни бъде по този предмет. Класната наставница ни уверяваше, че тя много ще ни хареса. Новата ни учителка влезе в клас без усмивка, навярно ѝ бяха казали за нашите предпочитания. Два дни под ред тя ни говори за значението на древногръцката култура за европейския свят. И върху нас сякаш беше хвърлена някаква омагьосваща мрежа. В стаята беше абсолютно тихо. Класът беше спечелен.

Случи се така, че през следващите дни се бях разболяла, отсъствах и една съученичка дойде да ми каже, какви уроци имаме. Като ми показа учебника по старогръцки с тези странни, сякаш декоративни букви аз възкликнах, че с това няма да мога да се справя. Но не така се развиха нещата през четирите години, в които учехме този предмет. В края на осми клас (сега дванадесети), на последното класно по старогръцки ни бе даден

за превод един пасаж от Илиада. Работехме с издание на Teubner. Този ден рано сутринта преди училище заведох баща си в клиниката на д-р Димитраков. Тя се намираше на мястото на сегашния хотел “Радисън” на пл. “Цар Освободител” или “Народно събрание”, зад опашката на коня, както се изразяват софиянци. Тази красива стара сграда беше разрушена и почти напълно опожарена при бомбардировките на 30 март 1944 г. – страшен ден за София. Баща ми вече от години страдаше от язва и д-р Димитраков, с когото той се познаваше, го беше посъветвал да се лекува известно време при него. По това време вкъщи имахме много грижи и напрежение и това се отразяваше зле на баща ми.

След като оставих баща си в болницата изтичах по ул. “Цар Шишман” в училище. Бях, разбира се, угрижена за него. В голямото междучасие преди часа по гръцки Руска Гандева беше дежурна на нашия етаж, видя ме и като разбра, защо съм неспокойна, ми каза да си отида у дома и да направя друг ден класно, както се случваше с отсъстващите ученички. Но аз си влезнах в клас и се зах да превеждам посочения пасаж от Илиада. И досега помня началото на един стих: „То δε τότε Τροϊανῶν...”. Превела го бях “Та той тогава измежду троянците” и т. н. ... и добре звучеше. Освен определения пасаж преведох още толкова стиха и въпреки, че ми спореше, както бях напрегната, предадох тетрадката си и излязох от класната стая. На писмени изпити всеки, който приключваше със задачата, можеше да излезе. На следващия час по гръцки г-жа Гандева носеше прегледаните тетрадки. За мое най-голямо очудване тя похвали моя превод и дори го прочете на глас. Аз съвсем не бях от най-старателните в класа. Карах го на интелигентност, ако може така да се каже. Имах много амбициозни съученички. Една от тях, Йорданка Гачева беше решила да завърши с пълно отличие и го постигна. Първенецът на випуска получаваше подарък от гимназията - златна гривна. Аз завърших с 5,86 по шестобалната система и много се тревожех, дали ще ме приемат в

специалност класическа филология в СУ. Тогава това беше много желана специалност. Класическите езици се изучаваха във всички гимназии и дори в реалните паралелки минаваха курс по латински. Приеха ме по тази специалност. Завърших я с пълно отличие. Взех и доста изпити по втората си специалност - история. Но тъкмо по време на моето следване и, разбира се, във връзка с всички промени, които настъпиха след 9. IX. 1944 г. класическите езици бяха премахнати от гимназиалните програми. Тогава много мои състуденти напуснаха класическата филология и се записаха в други специалности – това им беше разрешено. Аз останах в своята класическа филология.

Веднъж в гимназиално време получих двойка по алгебра. Никога не съм била силна по математическите науки, но тази двойка беше от чисто незнание. Една съученичка се мъчеше нещо на дъската, нещо елементарно. И учителката ни г-жа Тасева явно изгуби търпение, посочи ме и попита:”Как се вади мантиса?” Мълчах. Г-жа Тасева ми написа двойка в дневника и посочи друго момиче, много по-силно от мене по тази наука. Но ужас! – и тя не можа да отговори и също получи двойка. Това не беше обикновена случка в нашия клас. И всички учители, отваряйки дневника на класа на тази страница, поглеждаха учудено към нас двете. Поправянето на тази двойка ми струваше доста труд, решаване на много задачи. Помагаше ми леля ми математичката, но в края на краищата за срока ми остана четворка – единствената в бележника ми.

През моите гимназиални години в Европа ставаха съдбоносни събития. Аз не ще се опитвам тук да ги отбелязвам, защото те са описани вече в много книги – и посветени на тях, и мемоарни. Не е работа на едно петнадесет – шестнадесет годишно момиче да ги знае и да ги разбира. Мога да кажа само, как те се отразяваха на живота на нашето семейство. А то, като много други, беше раздрусано от тях – повече или по-малко в различни периоди.

Германците бомбардираха Белград. Майка ми се върна в София. Сърбия беше окупирана. Създаде се хърватско правителство и българската легация се премести в Загреб. България беше съюзник на Германия. Баща ми също се върна – не желаше да работи в нашето представителство там. В София остана на работа в Дирекция на печата (сега БТА).

Нашите се въздържаха да коментират пред нас децата. Бяха подтиснати и тревожни. Евреите вече носеха жълти звезди на дрехите си, а скоро ги изселиха от София. Майка ми ходеше да помага на семейството на една съученичка да се приготвят за път.

В нашия клас имаше две еврейски момичета. Едното от тях, Лили Романо, ми беше близка приятелка. Тя беше доведено дете в много богато семейство. Живееха в една от най-хубавите кооперации (тогава) в София – на ъгъла на “Цар Освободител” и ул.”Кракра”. Лили стана член на националистическата организация Бетар и след време успя да замине за Израел с една алиа. Думата “алиа”, доколкото си спомням означава възход и така се наричаше отиването на евреи в Израел. Докато бяха изселени в Русе, Лили на два-три пъти идва в София, спеше у дома, а през деня тичаше по свои дела. Според идеите на Бетар всички неевреи са наричани гоими, в женски род гоя. Лили казваше, че аз съм единствената гоя, която тя приема.

През деветдесетте години бях в Израел на гости на тази моя приятелка. Страната Израел ме поразил – градина, създадена с труд и амбиция в полупустинна земя. Самата Лили отдавна бе разбрала, колко крайни са били идеите на Бетар и вече мислеше съвсем различно за евреите и света. Имах възможност, обаче, да се убедя, че между евреите, дошли от цял свят, една много силна воля за взаимопомощ, за постигане на просперитет за повече хора се е превърнала в постоянна практика и във всекидневието, и в големите общи задачи на страната.

Един ден ни съобщиха, че цялата гимназия заедно с други училища трябва да отиде на Княжевското шосе, да се настаним край платното и да посрещнем и поздравим преминаващата германска армия. Беше зима, много студено. Същия ден аз трябваше да се видя с баща си, който за един ден идваше в София. Съученичките ми бяха доволни, че няма да се учи. Дадох им ръкавиците и шала си и те заминаха. По това време в България имаше хора, които канеха на гости немски войници. По радиото свиреха маршове, песента Лили Марлен се чуваше навсякъде. Създадена беше младежката организация Бранник. В нашия клас само пет момичета се записаха. Дадох им униформи. Червенокръстките организации също бяха военизирани, ходеха на упражнения, маршируваха. В гимназията се усещаше напрежение.

Все пак, в живота на класа имаше весели моменти. Хитрувахме по предметите, които не ни бяха интересни или когато не се бяхме подготвили. Особено лесно ставаше това в часовете по биология. Учителката ни г-ца Кръстева ръководеше Християнското дружество при гимназията. А то беше поело грижата за едно момиченце сираче. Още в началото на часа по ботаника започвахме да питаме г-ца Кръстева, как е детето. Тя се впускаше с умиление да ни разказва за него, времето течеше, тя се стряскаше, поглеждаше си часовника: “Пак не остана време да ви изпитам! Минаваме към следващия урок.”

Когато се случваше някой преподавател да отсъства, класът се забавляваше в стаята – не биваше да излизаме, защото всички други учеха. А редът и тишината в час никога не се нарушаваха. За тези, които ме познават вече като възрастна може да изглежда невероятно, че много често именно аз размивах класа като имитирах някои учители, рецитирах Чудомирови разкази (Ох, ма как’ Сийке, че как да ти кажа...) с малки промени. Често се присъединяваше Ивайла Вълкова и двете разигравахме с шеги случки и разговори между учители и ученички в клас и при

изпитване. Ние бяхме дисциплинирани и общо взето възпитани момичета и не си позволявахме да реагираме в момента в час, но смешното не се забравяше и се трансформираше във весели сценки. С Ивайла пародирахме и сцени от Хамлет. Детски истории.

Една наша съученичка живееше много далеч на бул. “Черни връх”, вече близо до Горни Лозен. Тя разказа пред няколко съученички, че недалеч от тях живее много бедно семейство с пет деца. Отидохме там и заварихме страшна картина: в единственото помещение на един креват лежеше болен бащата, до него най-малкото дете, още бебе, а най-голямото на 6 години и другите три се търкаляха на една мръсна скъсана черга на земята. Всичко беше много мръсно. Ние се бяхме подготвили, носехме каквото трябва. Сварихме вода на тенекиената печица. Измихме децата, нахранихме ги, изчистихме, колкото можеше. Майката я нямаше – тя работела в обществена тоалетна. Нашият клас пое доста сериозно грижата за семейството. Най-малкото го взе едно семейство. Събрахме дрехи за децата, носехме храна. По две момичета ходехме през ден с каквото можехме да занесем. Тежко болният от сърце баща почина. Един ден сварихме пред къщичката цял тон въглища (тогава даваха с бележка по половин тон на семейство). Класната ни наставница г-ца Синигерска, на която бяхме казали за “нашето” семейство беше намерила човека, който осигурил въглищата. С време нещата почнаха да се уреждат. Още едно дете беше настанено в детски дом. Голямото момиче тръгна на училище и поддържахме връзка с него дълги години. То се омъжи и ни се обаждаше. Казваше ни, какво става с другите деца.

В 7-^{ми} клас (сега единадесети) по програма имахме час по религия. Преподавателката ни беше възрастна госпожица с очила с дебели рамки, с късо подстригана по мъжки коса. Облечена беше с лоден – тогава жените не носеха такива палта, имаше ниски обувки. Един ден, като говореше нещо за Адам и Ева и как Бог създал човека, една наша съученичка –

наричахме я Русото Чомпи, защото имаше две дълги дебели златно руси плитки като в приказката – вдигна ръка и попита: “Госпожице Коракова, по биология госпожица Кръстева ни каза, че човекът е произлезъл от маймуна“. Госпожица Коракова отговори много отсечено: “Ако вие сте произлезли от маймуна, аз, с моите два факултета, не съм произлезла от маймуна“.

С Русото Чомпи се случваха много неща. Една от коронните й историйки се отнасяше за Жан Жак Русо. Учителката ни по философия беше ни казала, че той е боледувал от *mania persecutiva* (мания за преследване). Като изпитваха Чомпи на тази тема тя каза, че той е бил болен от мания серсемика. Чомпи завърши право, гледаше си успешно адвокатската работа. Но си отиде от света твърде млада. Нейният баща имаше малка бакалничка на ъгъла на ул. “Аксаков” и бул. “Фердинанд”. Най-търсеният артикул при него беше борина – нарязана на тънки тресчици, вързани на снопчета. Това беше много необходимо за палене на печки – между подредените в печката трески се пъхаше запалена борина и след малко купчината пламтеше.

Присъединяването на Южна Добруджа към България беше голямо радостно събитие. Името Добруджа откак се помня е била магическа дума. От деца знаехме, че има такава земя, която ни е отнета. Сред песните, които пеехме в училище беше и тази:

“О, Добруджански край,
ти наш си земен рай!
В теб златно слънце грее
и златно жито зрей.
Орлите на възбог,
просторът ти широк
и слънце, мощний Феб,
ни спомнят все за теб».

Когато беше присъединена Македония, имаше големи тържества, група от гимназията замина. Правили са и там тържество, пели, декламирали. Тогава не съм ходила. За пръв път посетих Македония през шестдесетте години на миналия двадесети век с колеги от Българското историческо дружество. В онези години, когато тя бе присъединена и наши войски отидоха там, у дома родителите ми не проявиха особен ентузиазъм. Понякога майка ми казваше, че много убийства в София са станали поради борби между македонски организации.

В нашата гимназия и в наскоро създадената Пета девическа гимназия, която нарекоха “Царица Йоанна”, имаше доста голяма група момичета комунистки. Най-активна беше Юлия Огнянова, по-късно известна режисьорка. Тя беше арестувана, изтезавана, осъдена на смърт. Отлагането на изпълнението на присъдата я спаси и тя доживя освобождението си на 9 .IX. 1944 г. Един ден я срещнах на улицата. Подпираше се на две патерици. Каза ми, че е лежала в гипсово легло, за да се съвземе от нанесените травми. Готвеше се да замине за Франция при роднини, за да се лекува. Сега, когато пиша тези редове (януари 2006 г.) Юлия Огнянова е един от най-известните и ценени български режисьори.

В нашия клас учеше Ивайла Вълкова, дъщеря на журналиста Георги Вълков, с когото баща ми се познаваше като колега. Вълкови живееха в малка стара къща на ъгъла на ул. “Хан Крум” и ул.”Преспа”. Ивайла като дете беше учила балет в школата на Анастас Петров и дори участваше в детската балетна група на негърчетата в операта Аида. Ивайла беше винаги много елегантно облечена, макар и само в тъмно синьо. Дори черната ѝ престилка беше със специална кройка.

Веднъж баща ми искаше да се види с Георги Вълков и отидохме заедно. Стените на вестибюла и на кабинета му бяха покрити с карикатури на Илия Бешков, близък приятел на Георги Вълков. Над някои от карикатурите бяха спуснати бели листове, за да не се виждат. Разбира се,

който се интересуваеше можеше да ги повдигне. Това беше като една шега с полицията, която от време-навреме идвала да прави обиск на дома. Георги Вълков ни покани в кабинета си, облечен в елегантен домашен халат. Пушеше лула. Обръщаше се към мен с “госпожица Георгиева”, което ме смущаваше и баща ми и той го забелязаха. Вълков се засмя и каза, че не може да се обръща другояче, например “моме”. Не зная, от какво семейство е бил Георги Вълков, но от него се излъчваше аристократизъм и интелигентност. През 1942 г. го арестуваха, осъдиха го на смърт и го обесиха. Обвинението беше за шпионаж в полза на Англия и Съветския съюз. В Българска енциклопедия (2002 г.) срещу името му пише, че е бил главен редактор на списание “Звънар”, създател и редактор на вестник “Пладне”, член на управителния съвет на БЗНС Ал. Стамболийски-Обединена и че е осъден на смърт “за дейност против държавата”. Кога, как се определят дейностите!

За арестуването на бащата на нашата съученичка се научи в класа. Скоро беше съобщено и каква е присъдата. Ивайла идваше на училище редовно. Адвокат на Вълков беше помолил от името на съученичките да се изпрати молба до царица Йоана за отмяна на смъртната присъда. Мое задължение като председател на класа беше да прочета подготвената от адвоката молба и да поканя съученичките да се подпишат лично. Още като почнах да чета, от класа излезе една от съученичките – баща ѝ беше депутат. А тя беше сред най-близките приятелки на Ивайла. Всички останали се подписахме. Никой учител не ни направи бележка, въпреки че съм сигурна, че научиха, какво сме направили. В деня, в който бе обявена присъдата майка ми ме прати да доведе Ивайла у дома. Но в деня на изпълнението Ивайла не излезе от къщи.

Минаха години, положението у нас се промени. Ивайла беше редактор в Земеделско знаме (жълтото), после беше на работа в чужбина, имаше семейство, дъщеря, сега (към м. януари 2006 г.) живее в своя дом в

София, в малка кооперация, строена за заслужили земеделци. Но в онази 1942 г. тя понесе ужас, който сигурно ѝ се е отразил завинаги. Не помня, точно кога след събитията през есента на 1944 г. в един специален брой на вестник "Пладне" беше поместено писмо на Георги Вълков до децата му Ивайла и Виктор. Много сърдечно беше, без горчиви думи, говореше, че от прозореца на затвора си вижда врабче ... и т.н.

Още от дете родителите ми ме водеха по изложби. Най-често ходехме в т. нар. Тръпкова галерия на ул. "Аксаков". Тръпко е бил бояджия, но е направил една от най-посещаваните в миналото изложбени зали. Няма я сега. Посещенията с баща ми, неговите разговори с художниците ми помагаша да вляза малко "вътре" във въпроси на живописца, в съдържание и изразност на живописните творби. Случи се така, че вече като гимназистка отидох на една изложба на художника Трингов. Доколкото си спомням, тя беше уредена в зала на Студентския дом на площад Народно събрание. Този салон тогава не беше много популярен. В залата нямаше никой, освен авторът – и пристигам аз, с тъмносиньото си ученическо палтенце и ученическата си барета. По това време девическите и мъжките гимназии издаваха общо списание, което се наричаше "Ученически подем". Това беше тънка книжка, която излизаше четири пъти годишно. Редакционната колегия бе съставена от представители на всички гимназии и се ръководеше от учител по литература в една от мъжките гимназии. И аз бях член на редколегията. В списанието се поместваха само писани от ученици неща, като се почне от стихове и се стигне до отзиви за културни събития и подобни. Изложбата на Константин Трингов – пейзажи с маслени бои - ми се видя доста интересна според моите възможности да съдя и помислих, че бих могла да напиша кратък отзив за нея. Приблжих се до Трингов и му казах, че бих искала да напиша за неговата изложба в едно списание. Милият човек! В празния салон едно слабичко учениче иска да пише за него! Това смешно

нещо се е прибавило към огорчението от липсата на хора, на картончета за откупки. Не си спомням, с какви думи точно реагира той, но беше нещо като “я ме оставете на мира”. Вкъщи разказах на баща ми за Тринговата реакция. Той се отбил при него (разбира се, баща ми е бил и на откриването) и му казал: ”А бе, ти защо така си се отнесъл към дъщеря ми ?” Трингов му отговорил, че не е знаел, че съм негова дъщеря, че не съм му го казала. Но аз, с моето самочувствие на вече самостоятелен човек не си мислех, че трябва да се легитимирам чрез баща ми. Така или иначе, баща ми сериозно помогна на Трингов. Между другото, сега в дома на братовчедките ми има няколко чудесни неголеми по формат, но много приятни картини на Константин Трингов, които баща им купи от тази изложба.

Първото ръчно часовниче, което баща ми подари беше донесено от негов колега от Швейцария. Много му се радвах. Но в един зимен ден, когато от небето се сипеше бързо и обилно сняг и се разхождах по ул. “Евлоги Георгиев” с една съученичка, швейцарското ми часовниче се беше изплъзнало от ръката ми. Когато усетих, че го няма, бързо се върнахме с приятелката ми по заснежения тротоар, но не го намерихме. Или снегът го беше затрупал без следа, или някой късметлия го беше видял преди нас. Аз дълго не казвах на баща ми, не исках да го огорча. Но после той разбра и един ден ме заведе в часовникарския магазин на писателя Боян Болгар на ул. “Екзарх Йосиф”. Продаваше самият Болгар. Избрахме едно малко часовниче от бял метал и Болгар настояваше да вземем елегантна “подобна на гривна” верижка, съставена от овални халки. Казваше, че тя отивала на бъчвовидната форма на часовника. Но аз бях във фаза на голямо пристрастие към скромното и строгото. Време на господство на духовните занимания, почти пълна липса на кокетство. Помолих за съвсем семпла гладка верижка. Баща ми се засмя и някак извинително каза: ”Какво да се прави – иде от равнината”. Той си послужи с названието на един роман на

Константин Петканов. А Боян Болгар поклати глава и каза: ”По-скоро - отива към равнината”. Чувствах се леко засрамена.

Всъщност аз се стеснявах от самото начало. Наскоро бях чела книгата на Болгар “Жива и мъртва Атина”, подарена на баща ми с автограф на автора. Тя ми беше направила впечатление с неговото преклонение пред езическата красота на Гърция. Той противопоставяше известната статуетка на Зевс Гърмовержец - гол, прав със светкавица в едната ръка - на образа на Христос. И се възхищаваше от жизнеността у Зевс, нему се прекланяше. Страниците с такива писания и разсъждения се прекъсваха внезапно от любовните му преживявания в хотелската стая с неговата Елпида. Гръцкото име Елпида се превежда на български с Надежда, каквото бе името на младата му съпруга. Много години по-късно, през 1955-1956 г. под прозорците на неговото жилище правехме разкопки на североизточната кула на крепостната стена на Сердика. Болгар идваше понякога да погледа. Но явно прозата на разкопките, камъните и тухлите бяха твърде далеч от неговия образ на античността, преживян някога.

Един ден брат ми, ученик в гимназията, се завърна от училище доста рано. Класният му наставник му казал да си върви. Оказа се, че в часа на класния наставник, при някакъв разговор, брат ми станал и казал, че България върви към пропаст и че един археолог не може да я управлява. Беше 1942 г. Това, разбира се, се отнасяше за Богдан Филев, който по това време беше министър председател. Брат ми го изключиха от всички училища в България завинаги! Това беше наистина фатално за него – отрази се на живота му, на всекидневието и на бъдещето. Той започна да се събира с приятели, които явно му влияеха лошо, закъсняваше вечер. Веднъж се прибра и преминавайки през вестибюла леко залитна. Сърцето ми се сви – той беше пил и сигурно не за пръв път. Здравето на брат ми започна да се влошава. На 12 години той беше прекарал възпаление на

белодробните жлези. А сега легна с висока температура. Оказа се, че е туберкулоза и че брат ми има доста голяма каверна на единия дроб. Ние с него спяхме в една стая. Ставах нощем да го преобличам. Лекарите препоръчваха отворен прозорец и така беше през цялата зима на 1943 година, снегът влизаше в стаята.

По това време храните изчезнаха от България. Имаше купони за хляб – по 300 грама на човек дневно. С голяма мъка нашите намираха отнякъде малко масло, яйца. Всичко се даваше за брат ми, а той капризничеше и не си помагаше. През пролетта го изпратиха в санаториум във Владая. Пак трудни месеци за семейството ми, с грижата за брат ми, с тягостното настроение у дома. Всеки от нас преживяваше тежко това положение и то остави у всеки от нас следа.

На следващата година с много усилия баща ми успя да издейства решението за изключването на брат ми от всички училища в България да се замени с “от училищата в София”. Родителите ми решиха, че за здравето на брат ми ще бъде добре да отиде в Копривщица, където имаше климатична гимназия. Така и стана. Брат ми прекара една година като живееше под наем в копривщенско семейство. На следващата година, пак с усилия, разрешиха да се премести в Кюстендил, в гимназията, в която преподаваше съученичка на майка ми, математичка. Брат ми живееше в нейната къща.

Времената бяха такива, че няколко пъти осъмвахме с блокада. Не можеше да се излиза, войници и полицаи крачеха въоръжени по пустите улици, правеха обиски по домовете. Хората говореха, че търсели нелегални.

Все през тези трудни години майка ми преживя критичната си възраст. Тя не ни безпокоеше с нищо, но се изолира напълно в една стая. Излизаше, когато ни нямаше вкъщи. Домашната работа изцяло поех аз. Ставах много рано, приготвях обща закуска, оставях на табла закуската

пред вратата на майка ми и тичах за училище. Това мина. Но аз видимо бях отслабнала и майка ми се зарадва, когато ме поканиха у едно лекарско семейство в санаториума за туберкулозно болни в Искрец. Жената беше сръбкиня, позната на майка ми, омъжена за българин, лекар в санаториума. Имаха момиченце на 4 години, а майка му искаше да отиде в Сърбия (тогава Югославия) да прекара две-три седмици при свои роднини. Така се озовах в това красиво планинско място, във вилата, която обитаваше семейството. Лекарят беше доста зает, аз се занимавах с детето, храна донасяха от санаториума. Съпругата на доктора се завърна от Сръбско много възбудена. Бяха ѝ подарили дебел вълнен клин и винत्या, спортни обувки – каза ми, че това е подготовка за партизански живот в планината в случай на опасно политическо положение. Не бях забелязала да я грози някаква опасност. Тя не искаше да си отида, но аз се притеснявах да остана повече у тях. Без да ме пита, тя ми намери квартира в една селска къща в Искрецка махала на около километър от вилата. Беше селско семейство, имаха си наблизко, по хълмове и наклони нивички, имаха крава, куче, кокошки. Но чисто варосаната стая беше пълна с бълхи, които наскочваха по човека, щом влезе. Напразно жената влизаше боса, за да ги обере – те нямаха свършек. Не си спомням, колко дни останах там. Беше време за жътва. Аз отидох с тях на нивата, дадох ми сърп и паламарка и бързо свикнах да поемам класовете. От съседните ниви хората подвикваха, събираха се заедно на почивка и пак поемаха. След един-два дни по нивите хазяйката дойде разтревожена и ми каза: ”Момчетата от другата махала са намислили да те крадат. За добро момче е, ама ти си реши”. Това ми се видя като смешна глупост, но тя ми възрази: ”Ами как учителката (в онова село) се ожени за тукашно момче”. Тя искаше да ми обясни, че като са решили да ме крадат, тя не може да ми помогне. Така приключи моето жътварство в Искрец. Върнах се при лекарското семейство и на другия ден се прибрах в София.

Вглеждайки се назад, мисля, че гимназиалните пет години са били за мен от най-голямо значение. Влизах в гимназията на 14, излизах на 19 – разликата е голяма. Вярно е, че ритъмът на преминаване от клас в клас изглежда равномерен – годините вървят с класовете, програмата е зададена, знае се, кога започва и кога завършва. Но през тези години, наглед равни, са станали много неща. За мен това беше изключително богато време. Не всичко беше лесно и не всичко беше добро и хубаво. Но и добрите и лошите неща са ме обработвали. Станах самостоятелна и свикнах да бъда отговорна. Външно животът не протече равномерно. По своя воля се отделих от родителите си и от техния начин на живот, който беше разнообразен и интересен. Прекарвах с тях само ваканциите. През първите две години живях у леля ми, сестрата на майка ми, а през третата (бях в VI клас – сега това е X) живяхме с брат ми на пансион в едно семейство. Това беше през 1940-1941 г., бях на 17. Последните две гимназиални години – 1942-1943 г., семейството ни беше отново заедно. Тогава имахме доста грижи у дома.

Това все пак са външните промени. Най-съществени бяха други, само лични неща – приятелствата и книгите. Аз се привързвам към хората, които съм обикнала и съм верен приятел. Това се отнася изобщо за отношенията ми с хора. Но винаги е имало такива приятелства, които се отделят от другите, на които държиш повече и които носят радости и тъги. Преживях своите момичешки приятелства с техните увлечения, надежди и разбирателство и с разочарованията и огорченията. Сега спомените за тях не ме вълнуват вече. Но книгите, четенето, едно увлечение без насита – не мога да определя с думи значението им за мен. Четенето ми се характеризираше с пълно безредие. Това поне донякъде може да се разбере, ако спомена някои автори и произведения, които минаха през ръцете ми и през духа ми тогава. Понеже през тези години човек започва да философства, да се пита и да търси отговори, изчетох доста автори,

определяни като философи. Четох Декарт и Нитче, Хегел и Русо, опитах Волтер, Емерсон и Соловьев и още много един след друг. Не че всичко разбирах, съвсем не, но все пак усещах, че отварят прозорци. Четох Фройд, Юнг и Адлер във великолепните издания на югославското издателство “Космос” в поредицата “Кариатиди”. Любимата ми книга от тази поредица е “Естетика” на Бенедето Кроче. Баща ми ми я подари и тя още е при мен. От нея научих много. От многотомните издания на Йованович, които имахме в бащиния ми дом, един том ме запозна с Платон, специално с Държавата. Баща ми ми донесе сръбски превод на Платоновия Симпозион - книгата беше озаглавена “Гозба или о љубави” (“Угощение или за љубовта”) и има великолепен предговор и коментар на д-р Милош Джурич. В скоба ще спомена само, че тъй като не се разделях с тази малка книжка, тя беше на чина, на който седях, слушайки някаква лекция в СУ. Може би вече споменах, че като ученичка посещавах лекциите на проф. Михалчев, а и някои други. Тогава, доколкото си спомням, беше на лекция на Балабанов. Седящият до мен млад мъж ме помоли да я разгледа. Този човек, Станчо Станчев, след години стана мой съпруг. Това беше първата ми среща с него. Затварям тази скоба и продължавам за моето жадно, безразборно четене. Баща ми ми подари дванадесетте тома на История на изкуството на Николай Райнов. За съжаление след години едно недобросъвестно момиче ги взе и не ги върна. Прочетох и доста неща от руските класици. “Война и мир” и “Ана Каренина” ми бяха любими. “Идиот” много ме развълнува, но собствената ми природа ме защищаваше от Достоевски. Нито той, нито Горки ми станаха любими автори. Много харесвах “При извора на живота” на Иван Бунин. Ана Ахматова преписвахме от едно берлинско издание от 1921 г., а с Гумилев се запознах по-късно от тайно пренесени от Русия преписи. Много по-късно четох Марина Цветаева. Кнут Хамсун ме очарова с горските си описания. Освен него от северните автори харесвах Гунар Гунарсон, Тригве

Гулбрансен. Особено обичах книгите на Аксел Мунте “Сан Микеле” и “Стара книга за хора и животни”. Френският ми позволи да се докосна до големите френски поети. Понеже не можех да ги имам, търпеливо преписвах драматичното Ламартиново “Езеро”, стиховете на Мюсе, на Теофил Готие, а малко по-късно почти всички поеми на Пол Жералди от книгата му “Ти и Аз”, а по-късно - от “Вие и Аз”. Имаше достигнали отдалеч единични книги, които ме впечатляваха силно, например Гитанджали на Рабиндранат Тагор, Есетата на Амадо Нерво са преписани в старите тетрадки.

Българската литературна класика, в която и учебната програма ни въвеждаше, смятах за съвсем естествено да изчета. Знаех наизуст почти всичко от Епопея на забравените и много от Ботевата поезия. Понеразбираем ми беше Яворов – рано ми е било за него на 15-16 години. Но обичах Дебелянов, Багряна, Христо Борина. Освен класиката в тетрадките ми има стихове от Мария Грубешлиева, от Разцветников, от Славчо Красински. Тези мои тетрадки са много пъстри и отразяват донякъде по-скоро литературните ми лутания. Сега дори ме изненадват редуващите се едно след друго кратки или по-дълги пасажии от Оскар Уайлд, Хенрик Сенкевич, Лермонтов, Пенчо Славейков, Луис Бромфийлд, Келерман, Голсуърти, Омар Кхаям, Балзак, Петьофи, Екзюпери. Как съм намирала време да чета, като и училището и домът ни са ми го ангажирали, не знам. И понеже с брат ми спяхме в една стая, а той беше болен и капризен, не можеше лампата ми да свети до късно, четях под завивката с малко фенерче. Разбира се, появи се късогледство, различно за двете очи, но не повече от диоптър и половина. Аз не послушах лекаря да нося постоянно очила и така си останах с това късогледство до днес, вече осемдесет и една година и повече.

През цялото гимназиално време не членувах в никаква организация. А в последните години доста се наблягаше на “патриотичното” поведение.

Някои мои съученички, които членуваха в Отец Паисий и Бранник ме поглеждаха с упрек, когато говореха за своите занимания. Аз не бях безразлична към събитията през 1943 г. Но не виждах себе си в тези организации. Искаше ми се да правя нещо полезно. Без да казвам у дома, нито на приятелките си се записах във вечерен курс на Червен кръст за доброволки самарянки. При записването давахме с подпис обещание, че никога няма да работим срещу заплащане. Курсът се водеше в най-голямата аудитория на Софийския университет, вечер от 6 до 9,30 часа. Беше под патронажа на царица Йоанна и тя присъстваше на откриването. Преподаваха професорите Ораховац и Станишев, не помня имената на другите преподаватели. Обслужване на болния ни преподаваше една много опитна и интелигентна медицинска сестра, която бе работила в американски болници. След завършването на курса прекарахме двумесечен стаж в Работническа болница “Царица Йоанна” (сега ИСУЛ). Това беше много сериозна подготовка. Скоро се наложи да я приложа на практика. А и близките ми знаеха, че мога да се справям, когато има нужда от такъв вид помощ. Аз им правех инжекции, превръзки, изобщо сестринска помощ.

Ученическият живот завърши предсрочно – не на 24 май, когато обикновено приключва последната гимназиална година, а на 13 март. Беше 1943 година, война. Някои обясняваха завършването ни с повече от два месеца по-рано с намерението веднага да вземат момчетата на военна служба. Тъй като учехме отделно в мъжки и девически гимназии, имаше обичай при завършването на гимназията по един мъжки и един девически клас да имат организиран празничен обяд в ресторант. Не може да се каже, че този общ обяд създаваше приятелства, но все пак това беше знак, че разделението е приключило! За абитуриентския бал една моя вуйна донесе красива дълга рокля, а за дневните празници ми ушиха хубава рокличка от копринено емприме с много приятни цветове, с обикновена дължина, така

че я носих години след това. Нямам никакъв спомен за нещо хубаво на бала. Беше в зала “България” – тази, която след година беше разрушена от бомби.

Лятото ми след края на гимназията премина в Работническа болница “Царица Йоанна” (сега ИСУЛ), където преминавахме през всички отделения преди да се явим на изпит. След изпита полагахме клетва за безкористна самарянска работа. Така че ваканция за мен нямаше. Дойде есента и влизането в новото училище – Софийския университет, специалност класическа филология. И в Университета се усещаше някакво безпокойство. Първокурсниците, като мене, бяха оставени сами да се ориентират. За щастие класическата филология се преподаваше само на две места – в аудитория 10 и в семинарната зала на последния етаж, под самия покрив. А курсовете по археология (която още не беше самостоятелна специалност) и по история се водеха на първия етаж.

Отвреме навреме в София се обявяваше въздушна тревога – сирените виеха продължително, лекциите се прекъсваха, по стълбите се спускаха студенти и преподаватели към сутеренните помещения. После всичко утихваше и след секунди се появяваше зловещият грохот на летящи над града самолети. На няколко пъти бяха хвърлени бомби в покрайнините на София, като че ли за предупреждение.

Беше 10 януари 1944 г., коледна ваканция. Около 12 часа на обяд засвириха сирените – тревога. Ние живеехме на последния четвърти етаж на кооперацията, една от онези първи жилищни кооперации в София, строена през 1925 г., с тесни стълби и високи етажи. Вкъщи бяхме само майка ми и аз. Брат ми беше отишъл да гледа Общата художествена изложба. Баща ми също не беше у дома. Аз се бях разположила пред малка маса в нашата – на децата - стая и бях потънала в четене на писма на Цицерон до негови приятели. Изданието беше френско, с текст и превод на две съседни страници. Беше ми много интересно какво съобщаваше

Цицерон на приятелите си, военни хора на отговорни служби. Писмата завършваха с традиционна формула, която може да се преведе така: “Ако ти и войската ти сте здрави, добре е, аз съм здрав”. Ако получателят не беше с войска, поздравът “бъди здрав” се отнасяше само за него. Този завършек на писмата е бил традиционен: *Si tu vale, bene est, ego valeo*. Този израз се е предавал със съкращения: *s. t. v. b. e. e. v.*, което се превежда: Ако ти си добре (здрав), добре е. Аз съм добре.

В момента, когато дочитах такова едно писмо с уверение, че Цицерон е добре, зловещо прозвуча сигналът “тревога”. Майка ми, която тежко понасяше такива моменти, грабна палтото си, чантата си и тръгна към мазето. Аз се забавих, защото съседката ни на етажа, сама възрастна жена, беше отворила вратата и ме помоли да я почакам да си вземела нещо. В това време чухме самолетите сякаш са над главите ни. Бомбите падаха, трясъците при избухването им бяха страшни. Прозорците се разбиха и стълбите се покриха със стъкла. Ние с леля Елена, съседката, едва се спускахме по стъклата, хванати за перилата и най-после стигнахме в мазето. Самолетите се бяха отдалечили. Хората мълчаха, прави в тъмното тясно коридорче. В онези години мазетата бяха място, което се пълнеше с каменни въглища и всичко беше черно и мръсно от въглищния прах. Постепенно хората се раздвижиха и тръгнаха към апартаментите си. Оказа се, че най-засегнати са високите етажи. Западната стена на една от стаите ни я нямаше, подът ѝ висеше наклонен навън, прозорци и врати бяха избити в целия апартамент.

Стояхме прави в средното помещение, чакахме брат ми. Той се забави. Бомбите го сварили на ул. ”Цар Шишман”, също като нашата тежко бомбардирана. Влязъл в някакво магазинче, където всичко рухнало. Останал да помага на някакви жени, притиснати от съборените витрини, за да се измъкнат.

Тримата виждахме, че е невъзможно да се остане у дома. Обади се по телефона приятелка на майка ми от ул.”Регентска” (сега “Мадрид”) и ни каза, че при нея няма разрушения и ни чака. Взехме по някоя горна дреха и тръгнахме. Пеша, разбира се. В дома на приятелката на майка ми отидохме малко. Домакинята ни настани да спим. Преди това се свързахме с баща ми, той дойде да ни види и отиде да прекара нощта у приятел. Но към полунощ самолети връхлетяха и над този квартал. Апартаментът беше ударен. Заедно с майчината ми приятелка тръгнахме към ул.”Оборище”, където друга позната имаше голямо жилище. На следната сутрин улиците на София бяха изпълнени с хора и с превозни средства. Тук-там се виждаше по някой автомобил, но хората пътуваха главно с файтони, каруци, тикаха ръчни колички, натоварени с кошници и вързопи. Всички се стремяха да излязат вън от София.

Родителите ми решиха, че трябва да заминем за Кюстендил, където брат ми живееше и учеше и разполагаше с една стая. Проблемът беше, как да се стигне дотам. Единствената ни възможност беше да отидем с влак. Стигнахме до гарата, където стълпотворението беше страшно. След дълго чакане успяхме някак да се качим на един влак в нашата посока. Но той стигна само до Перник. Отново дълго чакане в претъпкана малка чакалня – цялата нощ, който където е успял да се облегне. В това време баща ми съобщил в Кюстендил, че сме тръгнали натам и братовчедка ми изпрати кола да ни вземе от Перник. Най-сетне се озовахме на кюстендилската гара, а по-късно в дома на майчината ми съученичка Корна Лазова, учителка по математика в гимназията. Още едно семейство от София беше потърсило подслон там, така че освен стаичката на брат ми друга свободна нямаше. Но и това беше добре. Семейството на леля ми беше вече пристигнало в Кюстендил, където имаше свой дом, малко стопанство, което осигуряваше храна и хляб в изобилие от мелницата. А това помогна и на нас в тези трудни и гладни години.

В малката стая на втория етаж на къщата, със стъклена врата към коридора, с балконче към улицата, леглата запълваха почти изцяло пространството. Освен тях имаше само пернишка печка и малка масичка. Трябва да обясня, какво ще рече “пернишка печка” – този изчезнал от употреба вид печки се пълнеха догоре с въглища, палеха се от горен отвор и ако успееш да запалиш огън с вестник, клечки и дръвца, печката топлеше цял ден. Разбира се, бяхме благодарни, че сме приютени, плащахме си наема, живеехме тихо и се стараехме да се справяме. Но често самите условия създаваха поводи за напрежение. Затова всеки от нас търсеше свой отдушник. За майка ми Кюстендил беше роден град, град на ранната ѝ младост – тя имаше там и близки и далечни роднини и много познати. А тя не можеше без хора, без приятели. Брат ми имаше момчета приятели, с които разпалено обсъждаше събитията. Аз също ги преживявах със свито сърце.

Докато бяхме евакуирани си кореспондирах с някои мои приятелки. Тогава хората от София бяха пръснати из българските селца и градове. Една от моите училищни приятелки, Надка Заимова, беше с родителите си в Плиска, където неин първи братовчед беше участъков лекар – тогава задължителна практика на село след дипломиране.

Беше вече минала трудната зима при евакуационни условия, настъпи хубава пролет и от Университета съобщиха, че в Сливен и Ямбол ще се проведе юнската изпитна сесия. Предстоеше ми изпит по френски език в Сливен. С голяма радост се приготвих за път. Надка ме беше поканила да ѝ отида на гости в Плиска. Така и стана.

Плиска и тогава беше голямо село (става дума за днешното село, а не за археологическия резерват – руините на първата столица). В селото имаше здравен дом с лекарски кабинет и обширен втори етаж, където евакуираните роднини на Надка бяха уредили нещо като стол. На това място, в тези условия, с почти всекидневни срещи и разговори с братовчед

й за пръв път се влюбих. Всичко протичаше в рамките на прилични, учтиви отношения.

Останах в Плиска петнадесетина дни, напуснахме селото двете с Надка – тя отиваше при омъжената си сестра, евакуирана в Ловеч. Аз се връщах през София за Кюстендил. Трябваше да отидем с каруца от Плиска до гарата на Каспичан. Седнахме тримата на дървената седалка и каруцата заподскача по неравния път в късната привечер – влакът щеше да мине през нощта през Каспичан. Споменът за това пътуване извиква у мене стихове на Багряна – “Вечерница”.

Моето приятелство с този човек се задълбочи. Всъщност това си беше любов и за двама ни, неконсумирана, разбира се. Тя продължи в София повече от две години. Той нямаше баща – отдавна починал. Виждахме се и у нас, и у тях, и на дълги разходки по ул. “Евлоги Георгиев”, където той живееше с майка си. Но аз чувствах, че не съм мечтаната снаха в този дом. Един ден той заговори какво би станало, ако между нас “се случи нещо”. Аз не разбрах, че той има предвид разделяне, мислех, че говори за интимни отношения и казах наивно, че е по-добре това да стане, когато се оженим. “Защо?” – ме попита той. “Защото ще бъде по-спокойно” – отговорих аз. Но навярно той е отнесъл тези думи към своето мислене за “ако се случи нещо”. Пак в разговор му казах, че няма да се омъжа преди да завърша университета. Така нещата отиваха към края си.

През онова лято на 1944 година в Кюстендил се носеха всякакви слухове за немските войски – че ще прекъснат връзката със София, че няма да се изтеглят напълно, че немски самолети са пуснали бомби на българска територия. В Кюстендил няколко пъти обявяваха въздушна тревога. На хълма Хисарлък имаше тунели в скалите, като дълбоки пещери, влизаше се направо от околоръстния път, който обикаляше хълма и се качваше до върха му. И като засвиреха сирените “тревога”, стотици хора се отправяха

към тунелите с някаква торбичка, с чанти и одеала и изпълваха тези скривалища. В това време над града преминаваха групи немски самолети. После се чуваше сигнал “отбой” и хората се прибираха.

От къщата, където живеехме много бързо се стигаше до тези тунели. Всички от дома отиваха, освен домакинята, леля Корна, която не се плашеше от нищо. Но нейният съпруг беше много страхлив. Той беше адвокат, казваше се Атанас Георгиев. Имаше малка кантора в града. Неговият баща е бил навремето, през първите десетилетия на 20 век много известна личност в София. Той е бил софийският Странджа. Имал е ресторант, където сега е сградата на Славянското дружество, срещу Министерство на финансите. В неговия ресторант са се хранили поети и писатели, българската бедна бохема. За тях бай Георги - Странджата винаги имал храна, повечето пъти безплатна.

Та чичо Атанас винаги тичаше пръв към тунелите. Веднъж, през нощта, както всички се бяха умълчали в тъмния тунел, откъм входа се чу детски глас: “Чичо Атанасе, леля Корна ти праща панталоните”. Разбира се, хората прихнаха да се смеят, а чичо Атанас извика: “Мълчи, мари!”

Къщата на чичо Атанас имаше малко дворче. За всеки случай той беше изкопал там “скривалище”. Изкопът беше дълъг около метър и половина, широк по-малко от метър и дълбок около метър. Веднъж сирената зави зловещо посред бял ден. Чичо Атанас извика мен и брат ми в двора, убеждаваше ни да влезем в окопа. Ние с брат ми се смеехме, защото бяхме преживели софийската бомбардировка на 10 януари 1944, бяхме видели квартала ни с полуразрушени сгради и знаехме, че тази дупка не може да ни запази.

Когато даваха тревога, чичо Атанас нареждаше на децата си да вземат “специалната” кошница. Там имаше бинт, кислородна вода и молитвеник. С една хартийка беше отбелязано мястото, където беше молитвата, озаглавена “При буря и гръмотевици” или нещо подобно. Чичо

Атанас, който беше много набожен и пееше в църковния хор, отваряше молитвеника на това място – тази молитва му се виждаше най-подходяща при опасност от бомби. Ние се смеехме на кошницата, а той ни говореше: “Молете се, деца – баща ви е в София, майка ви отиде на гарата, молете се!”

Докато бяхме евакуирани в Кюстендил, през града минаха изтеглящите се немски войски, минаха и наши войски, връщайки се от Македония – болни, гладни и окъсани. Държавната болница в Кюстендил се напълни с болни и ранени. Взех си самарянската престилка и касинка и отидох да помагам. Създаде се специална лаборатория за приходящи болни. Защото се оказа, че много от нашите войници, които са били в Македония (все пак ги наричаха окупационни части) са болни от венерически болести. Зачислявах ги за редовно амбулаторно лечение. Наричахме ги “дружествените болни”. Обслужвах ги двама лекари, един студент по медицина (после стана известен учен лекар – проф. д-р Никола Константинов), една сестра и моя милост. Излизах сутрин рано и се прибирах късно след обед. На майка ми не разправях, какво става в болницата, за да не се тревожи.

Един ден в Кюстендил пристигна голяма партида ранени български войници заедно с българските лекари, които са се числели към тези части. Всички бяха в униформи и с военни чинове. Настаниха ги в Дърводелското училище – голяма, сравнително нова сграда. Някои стаи запълниха с легла, а голямата зала на училището бе превърната в операционна, манипулационна и превързочна. С лекарския екип имаше само една сестра – Маркова. След две-три години се срещнах с нея в Първа хирургия на Александровска болница, където лежеше баща ми в тежко положение след перфорация на язва. Аз се преместих веднага в тази импровизирана болница. Работата беше много, почти всички войници се нуждаеха от бърза намеса. В превързочната имаше няколко маси, на които поставяха

ранените, за да се обработят раните им. За тази работа бях останала сама с двама войници санитарни. Внесоха един ранен с оголен догоре крак – панталонът беше отрязан. Раната беше обиколена с тъмно петно. Влезе началникът на болницата, военен хирург, суров човек. Той викна: ”Кой ще се занимае с този?”. Друг хирург кимна към мен. Приблжих се и започнах процедурата на почистване. До всяка маса на пода имаше леген, в който пускахме памуци и марли от манипулациите. Хирургът ме наблюдаваше. В момента, в който пусках първия използван тампон, той викна: “Не! Така може да пламне цялата болница!”. Санитарите сипаха спирт за горене, изнесоха легена и го запалиха на двора. Не знаех, никой не беше казал, че това не е обикновена рана, а смъртоносна газова инфекция – газ едем, силно заразен. Полковникът се поуспокои и каза: “Ако на ваше място беше мъж, щях да го разстрелям”. Всъщност, едва ли можеше да стане опасно, защото целият изхвърлен превързочен материал веднага се изгаряше на двора. Разбира се, строга дезинфекция беше необходима. Но избухването на началника се дължеше преди всичко на напрежението и умората. Нямаше миг покой за лекарите. Работих в болницата до последните дни на престоя ни в Кюстендил.

А събитията се развиваха, дойде 9 септември 1944 г. Градът замря. Хората не излизаха от вкъщи. След три дни дойдоха двама души с шмайзери и отведеха брат ми в участъка. За щастие с помощта на близки хора той бе освободен. Не каза нито дума, какво се е случило. Но мазето на кюстендилския участък имаше много лоша слава. Много хора минаха през него още в първите дни след 9 септември.

Майка ми реши набързо да се приготвим и заминахме за София. Това обратно пътуване трая много по-дълго от обикновено. Влакът се бавеше по гарите, минаваха разни проверки. Въоръжени хора влизаха и излизаха от вагоните. На гарата в София бъркотията беше голяма. Баща ми ни чакаше и ни заведе в квартирата, която беше наел, тъй като нашият апартаментът

на ул. “Венелин” все още беше необитаем след бомбите на 10 януари. Настанихме се в едно жилище на ул.”Шипка” 41 – неговите собственици се бояха да се върнат в София. В същата кооперация живееше семейството на моята учителка госпожа Гандева със съпруга си, университетски професор.

Нашият живот не беше спокоен. Здравето на брат ми се беше влошило – дробовете му хриптяха, кашляше, правеше температура, повечето време прекарваше на легло. Нямаше храна, имаше купони, за които успявахме да вземем само хляб. Помня, че майка ми беше запазила едно яйце и ми го поднесе на тиган в деня преди да отида на някакъв изпит. Освен това беше студено, едва се затопляхме с малка електрическа печка.

В един такъв мрачен студен ден – баща ми на работа, брат ми на легло, ние с майка ми свити във вестибюла – изтръпнали и ужасени слушахме по радиото зловещи думи. Беше първият ден на т. нар. “народен съд”, 20 декември 1944. На вратата се позвъни. Някакви момчета, 18-20 годишни, единият с пушка, казаха, че арестуват брат ми. Брат ми започна да се облича. Майка ми им каза, че той е болен. Те бързаха и с подигравателен тон казаха, че “там ще го стоплят”. Бях на вратата, когато казаха това и се молах майка ми да не е чула – тя остана вътре. А вътре по радиото съобщаваха за смъртни присъди.

Опитвах се да разбера в кой милиционерски участък е брат ми, ходих по разни указания и разбрах, че е в мазетата на една сграда на бул.”Мария Луиза”. Взех от вкъщи една много дебела мека черга от чиста вълна, двойно по-голяма от одеало и успях да измоля да я дадат на брат ми. Не помня вече след колко време го пуснаха и той си дойде с чергата. Преди да се върне аз няколко пъти звънях у семейство Гандеви – един етаж над нас. Но никой не отговаряше. Един път проф. Гандев отвори и каза, че жена му не може да ме приеме. Той беше станал член на БКП и вероятно не бях удобно познанство поради моето семейство.

След първата ненормална година в Университета - бомби, евакуация, изпити в Сливен - очаквах с нетърпение по-нормален студентски живот. Бях избрала сама специалността, интересувах се и никой у дома не се беше противопоставил. Но моята баба и тогава, и по-късно казваше, че е трябвало да стана лекарка, беше убедена в това.

Нашият курс по класическа филология беше с около 80 студенти. Тогава това беше престижна специалност, която разчиташе главно на учителски места, но също така се смяташе, че класическата филология дава широка подготовка и за други професии. Не мислех предварително за това. В момента животът на семейството ни не беше лек. Трябваше да се търси начин за преживяване. По някакъв начин исках да помогна у дома, имахме трудности. Баща ми се свърза с някаква богата дама, която искала да издава седмичен вестник. И той се зае с това. Вестникът се казваше "Седмица". Баща ми имаше много работа, защото това не беше тъничко вестниче. На мене възложи женската страница. В редакцията се получаваха две дебели и хубави френски женски списания, използвах ги, за да подготвям текстове за моята страница. Мисля, че никой, който ме познаваше, не би се сетил, че аз съм я правила. Според тогавашните пари получавах 5000 лева на месец. Веднъж издателката ме покани – искала да види, кой прави страницата. Тя живееше в голяма стара аристократична къща с хубави мебели. Лежеше на един диван, покрит с кожи. Не много млада, но соанирана. Видях по израза ѝ, че появата на едно момиче с толкова скромна вид много я учуди – аз пишех за мода, за козметика, за домакинство и вътрешна уредба. Не употребявах никакъв грим, не бях фризирана. Тя доста учудено ме гледаше. Мисля, че тя беше предприела това издание, защото тогава безработни богати хора никак не бяха добре гледани – заплашваше ги изселване, дори лагер.

Този седмичник много помогна за издръжката ни. Защото в края на 1947 г. баща ми, както и всички безпартийни бяха уволнени от Дирекция

на печата. Баща ми разказа, че при кадровика викали всеки негов колега поотделно и му съобщавали, че е уволнен. Колегите идвали да се сбогуват с баща ми, който още не бил викан и му казвали, че вероятно него ще задържат (“без тебе не могат”). Но и баща ми бе извикан по същия начин. Това стана на 31 декември 1947 г. Новата година посрещнахме с тази новина. За съжаление, издаването на седмичния вестник, който ни хранеше, не продължи дълго. След известно време баща ми постъпи на работа в една бояджийска кооперация, където работеха и други интелигентни хора, останали като него извън системата. Там баща ми беше домакин и снабдител и тичаше да доставя бои, дамаджани с киселини и други необходими неща. Татко работи там до пенсионирането си. За щастие аз вече работех, бях омъжена и давах всеки месец на баща ми половината от заплатата си.

Връщам се към студентските времена. Главна фигура в нашата специалност беше, разбира се, проф. Александър Балабанов. Няма да се опитвам да го представя, той е писал за себе си, писали са за него и други хора. Той ни преподаваше един курс, обявен като “Увод в старогръцката поезия”. Говореше всичко по свой начин, не мога да го определя. Простираше се от Омир до Гьоте, цитираше, коментираше, спореше с мнения, изказани от творци, за които за пръв път чувахме. Често спореше с Шпенглер. Цитираше негова мисъл, че “всичко що е голямо, значително и дълбоко, потъва в океана на времето, само сламки и плевел плуват над вълните”. Балабанов възразяваше :”А Есхил плевел ли е? А Омир плевел ли е?” Аз ходех редовно на лекции. Сядах напред в малката ни аудитория. Опитвах се да свържа обърканата плетеница на неговите богати на цитати, на идеи и съпоставки думи и тук-там с елементи от темата на лекциите.

Балабанов обичаше да води една група студенти на кръчма, любимото му място беше “Чипишев” в Бояна, тогава още малко ресторантче. Там слагаха на голата маса едно шише с наливно вино и

чаши, и започваше дълго седене с приказки. Балабанов винаги носеше една смачкана стара чанта, изваждаше от нея комат хляб (тогава имаше купони за хляб по 300 грама на ден, но професорите получаваха увеличена дажба), слагаше и една дървена солничка с чубрица, хапваше си и пиеше. А ние го гледахме със свити, празни стомаси.

Балабанов много се дразнеше, когато студенти отсъстваха от лекциите му, ругаше ги, казваше, че ще си останат прости. Между редовните студенти бях аз и още няколко други. След лекции, Балабанов викаше по някой в кабинета, на последния етаж на Университета, където и сега е класическата филология. Или пък искаше студенти да тръгнат с него, когато си отива вкъщи. Имаше свой начин да ни внушава, че трябва да бъдем постоянно около него, да слушаме неговите думи. Много често казваше, че не трябва „да оставаме прости” – т. е. да се занимаваме с други неща, а да го следваме постоянно и навсякъде. Особено когато забелязваше отсъствието на някоя студентка, ставаше гневен, започваше да се кара.

Понякога тези бавни изминавания на разстоянието от Университета да неговото жилище си заслужаваха времето, защото той разказваше и много интересни неща. Веднъж така стигнахме до квартирата му на ул. ”Марин Дринов”. Стаята му беше в пълен хаос - книги, ръкописи, смачкани дрехи, боклуци. Той казваше, че трябва да му се помогне да сложи ред, а не даваше нищо да се пипа. Казваше, че е подготвил преводи на Омир, но трябва да се прегледат. Но всичко си оставаше без промяна. Не знам какво е станало с архива му.

Един ден ме извика в семинара и като влезох обърна секретния ключ на вратата. Седеше на едно канапе, накара ме да приближа един стол срещу него и да седна. Държеше ми ръката и говореше. После изведнъж ме дръпна и ме млясна с мокрите си дебели устни. Аз скочих, отворих вратата и избягах, отидох да се мия. После няколко дни не ходих на лекциите му. Разбира се, той го е забелязал и казал на едно познато семейство

Зографови да ми се предаде, “че не съм го разбрала правилно”. Зографови бяха близки с майка ми и баща ми и им предали думите на Балабанов. Майка ми ми го каза, но аз не ѝ обясних, какъв е поводът. Казах само, че съм го разбрала. Но, какъвто и да беше странен, Балабанов ни отваряше хоризонти, каквито от други преподаватели не познавахме.

По латински ни преподаваше г-н Геров, бивш учител, много възпитан и мил човек. Историческа граматика и проблеми на езикознанието ни преподаваше Владимир Георгиев, доцент, после професор, после академик. Той беше единственият член на БКП в специалността, шеф на катедрата. От него исках разрешение да отсъствам повече от месец, когато брат ми беше в кюстендилския затвор и с баща ми заминахме за Кюстендил, аз да готвя, а той да носи храната в затвора.

По гръцки език и отделни проблеми на древногръцката литература ни преподаваше Георги Михайлов, тогава асистент, по-късно професор. Той осъществи едно голямо научно дело – корпусът на откритите в България старогръцки надписи – *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. За тома, в който бяха включени открити в Сердика и околностите надписи, аз му предоставих за публикуване първия открит надпис от Източната порта на Сердика за изграждането на крепостната стена. А когато излезе първият том на надписите и научих, че е бил награден от френската академия, съобщих на моя позната журналистка и тя го отпечати във вестника – мисля, че беше “Изгрев”, всекидневник. Но времето беше такова партийно, че този голям успех на български учен, само че безпартиен, не трябвало да се споменава и моята позната журналистка беше мъмрена за това съобщение.

След години при Западната порта на Сердика се откри надписът, който е стоял над този вход в града, идентичен с първия. Но това беше друга част, т. е. фрагмент от друго място на монументалния мраморен блок, който е бил вграден над портата. За мен най-важното в този надпис

беше указанието по време на който император е изградена крепостната стена на Сердика и това позволяваше да се датира много сигурно най-ранната стена, строена след римското завладяване на града. И аз си позволих да дам кратка статия за този надпис в сп. “Археология”. Разбира се, позовавах се и на публикацията на Георги Михайлов. Но бях допуснала малка грешка и последва злъчна бележка от Георги Михайлов, отпечатана в същото списание.

Към тази история мога да добавя, че музеят Лувър има в своята библиотека томовете на Георги Михайлов (Корпуса на гръцките надписи от България) благодарение на мен. Търсейки литература и паралели за римския скулптурен портрет по повод на откритите в римската вила при Филиповци шест портретни скулптури, намерих заглавието на издание на Лувър за колекцията на музея от римски портретни скулптури. При една от първите си командировки в Париж се опитах да разменя том първи на корпуса за това издание на Лувъра, но се оказа, че то отдавна е не само изчерпано, но и библиографска рядкост. Все пак оставих българския том I на корпуса на една вече позната ми от ИКОМ (Международния съвет на музеите) дама, икономически директор на Лувър. На следния ден бях поканена от директора на музея на обяд в малкия елегантен ресторант, съседен на музея, който се нарича Le Louvre. По-късно изпратих и следващите токове – така Лувър се снабди с труда на Георги Михайлов.

В нашия курс по класическа филология бяха Тодор Сарафов, Василка Тъпкова, Коста Костакиев от Стара Загора – те бяха изявиени студенти. Василка и Тошко още като студенти съобразително подготвяха бъдещия си професионален път в научни институти. Аз няхах връзки, а и политически положението на семейството беше такова, че не се надявах на добро място, бях готова да работя каквото и да е, за да се справяме. Отсъствието ми от София заради изпращането на брат ми в Кюстендилския затвор не ми позволи да завърша едновременно с най-

добрите, т. е. през юни 1947 г. Завърших на февруарската сесия през 1948 г. Винаги съм имала само най-високи оценки на изпитите по класическа филология и по втората си специалност – история. Не считам това за голямо постижение. Стараех се да бъда редовна на лекции. Темите на много курсове ми бяха интересни, но малко бяха тези, на които се чувствах омагьосана и прехвърлена в други светове. Такива бяха лекциите на професор Бицили – за европейския ренесанс. Той беше отстранен от Университета като белоруски емигрант. И колко много загубихме! От лекциите на проф. Гандев бях силно впечатлена, когато говореше за страните на Северна Европа, за Скандинавия през XV, XVI, XVII век.

Не мога да кажа, че годините на следване не са ми донесли радости. Но над всичко, което човек правеше тогава тежеше политическото положение, натискът над живота на хората, директно или индиректно. Мъчно се живееше. В нашия курс имахме партиен отговорник – един Борис, който беше с постоянно наострени уши за разговорите, за думите на студентите и на преподавателите. С негово одобрение трябваше да станем членове на ОСНС – Общ студентски народен съюз (не съм сигурна дали точно така се развива съкращението ОСНС).

Към края на следването шефът на катедрата проф. Владимир Георгиев трябваше да утвърди тема на писмената работа, която тогава наричаха теза. Бях чела с голямо удоволствие съчинението на Лукреций “De rerum natura” (“За природата на нещата”). Този автор дава нещо като “материалистическо” обяснение на света и беше застъпен в програмата ни по латинска литература. Съчинението е написано в мерена реч, с много красив, не лесен език. Намислих си темата :”Поетичните места у Лукреций и отношението им към съдържанието”. Работих дълго и с удоволствие. По това време Владимир Георгиев беше декан или ректор, рядко идваше при нас, дори от лекции се случваше да отсъства. Най-после успях да го намеря и да му предам готовата си писмена работа. Мина се доста време и реших,

че вече мога да го попитам дали приема работата ми. Той каза, че я одобрява, но че е трябвало да пиша, че Лукреций отрича боговете като създатели и распоредители на света, изобщо – тяхното съществуване. Отговорих, че това не влиза в темата ми. А той каза, че в днешно време не може да се пише каквото и да е за съчинението на Лукреций, без да се изтъква неговият атеизъм. Тази бележка всъщност беше много характерна за изискванията към поведението на хората – всичко да се подвежда според наложената комунистическа идеология, независимо доколко това е уместно.

Мина и това, взех си последните изпити и през февруари 1948 г. се озовах безработна висшистка. Бях готова да работя каквато възможност се открие. Така и стана – още на другия ден след последния изпит се случи нещо, което определи моята професионална и лична съдба.

Нито съм мечтала да ставам археолог, нито съм го мислила като някаква възможност. И в гимназията, и в Университета се чувствах много по-привлечена от литературата – в най-широк смисъл на думата. Наистина, класическата гимназия с 5 часа старогръцки език и 4 часа латински език седмично още отрано ме завлече в дълбоките и примамливи пластове на древността. Това беше за мене жива древност, а не “изкопаема”. Това беше онази вечна, надживяла хилядолетия древност, която и до сега присъства в живота и в културата на Европа, на света дори.

Може да се каже, че навлязох в света на археолозите и в археологията “по бедност”, просто по принуда. През февруари на 1948 г. една състудентка класичка, по-голяма с една година от мен, Янка Младенова, вече покойна, ме покани да споделя с нея едно място на надничар в Археологическия музей. Янка беше от богато семейство – баща ѝ е бил (или тогава все още беше) търговец. Но през онези години да не работиш беше не само подозрително, но и опасно и Янка бе уредила да работи в Археологическия музей в Античния му отдел, ръководен от Иван

Венедиков. Задачата бе да се картотекират всички публикувани находки от България. Това е била много полезна практическа задача, ако се направи както трябва. Така би се създавала основна документация на археологическите движими находки, която би могла да се систематизира по различни показатели. Янка Младенова веднага заявила в Археологическия музей, че не може да работи целодневно и Венедиков ѝ предложил да намери още един човек, с когото да си дели работното време и надниците. Така попаднах между археолозите от НАМ (Народен Археологически Музей се казваше тогава). Не съм знаела доколко съдбоносно ще бъде това за мене. И не само за професионалната ми съдба, а и за личната. Защото там работеха моите бъдещи, после бивши, а сега вече покойни съпрузи – Теофил Иванов и Станчо Станчев, който по-късно прие друго фамилно име – Ваклинов.

Работех в стаята, в която бе подредена и голяма част от библиотеката на НАМ. Стаята беше малка, с лавици с книги покрай стените и голяма дълга маса край тях. Имаше две врати – към централното фоайе и към съседния кабинет, където работеха Иван Венедиков, Теофил Иванов, Цветана Дремсизова (тя скоро се премести в Шумен, понеже съпругът ѝ беше изселен) и Янка Младенова. Янка и аз трябваше да работим по половин ден. Но аз прекарвах цял ден в музея, усърдно наведена над томовете, от които извличах информация за находките.

Венедиков беше много нервен и напрегнат, постоянно се движеше от една стая в друга, излизаше в коридора и отиваше в други кабинети, всичко с припряна и бърза крачка. В библиотеката се отбиваха много от музейните сътрудници, въпреки че голяма част от книгите бяха по кабинетите. Два пъти на ден (най-малко) вратата рязко се отваряше и при нас надничаше Станчо Станчев, с дълга черна сатенена работна престилка, винаги стегнат, сдържано любезен и все забързан. Много по-късно разбрах от него самия, че така той е проверявал дали всички са на работните си

места. Правел го е в качеството си на партиен и профотговорник на музея – бил е задължен.

Работих в музея две години. Част от това време мина в София, а другата на разкопки на различни обекти. Стараех се присъствието ми да бъде незабелязано. Случи се обаче нещо неочаквано. Ръководителят на Праисторическия отдел Васил Миков ме извика на разговор и ми предложи да кандидатствам за място на научен сътрудник в неговия отдел. Бях много изненадана, защото не само се говореше, че Миков не се доверява на жени за работа, а и той самият често го демонстрираше. Но той ми каза, че от всички жени, които сътрудничели в музея, би се доверил за работа само на мен! Работата щяла да бъде главно в изследвания на палеолитни поселения. Тази материя ми беше съвсем непозната. Миков ми обеща, че ще имам известно време за подготовка. Просто бях смутена, изправиха ме пред напълно непозната за мен задача. Не виждах възможност да се заема с нея. Може би, ако бях приела, с време щяха да се променят възможностите и аз да попадна, където предпочитам. Но аз никога не съм умеела да подреждам развитието на нещата с комбинации. И отговорих, че не съм подготвена и нямам интерес към палеолита.

Когато постъпих в музея, директор беше Никола Мавродинов. Той се държеше джентълменски, беше учтив и непринуден с почти всички. Говореше се, че уволнението му е предизвикано от проф. Димитър Димитров, който зае неговото място. Преди да напусне музея, Мавродинов обиколи стаите и се сбогува любезно с всички. Ръкува се и с мен с думите: ”Благодаря Ви за съдействието, госпожице Георгиева”. По-късно Мавродинов слезе по красивата извита стълба спокойно, облегнат на ръката на съпругата си Вера Мавродинова, ръководител на Средновековния отдел. Новият директор ни събра всички и каза, че идва тук, за да разбие едно феодадно гнездо!

Още през първата година от работата ми в Археологическия музей, когато дойде време за заминаване по археологическите обекти, Теофил Иванов ми предложи да отида на разкопките в Ескус при с. Гиген и аз приех. Там работихме от месец юни до края на месец ноември на 1948 г. Разкопките на Ескус не бяха както обикновено – с малко на брой работници, чиято работа се следи непрекъснато. Тук работната ръка бяха около 400 лагеристи. Официалното название на лагера беше Трудово възпитателно общежитие (ТВО). Голяма част от лагеристите бяха тук по политически причини, т. е. “инакомислещи” хора, “опасни” за “народната” власт. Имаше много интелигентни хора – адвокати, търговци. Имаше и обикновени джебчии, които работеха наред с политическите. Това беше наказателно място, каквито е имало след 9.IX.1944 г. на много места в България. За някои знаехме, за други научихме след 1989 г.

Началник на лагера бе един военен, майор. Доколкото можех да съдя по видимото и достъпното за нас, като че ли той бе създал доста човешки отношения с лагеристите. Работеха главно на нашия обект – римския град Oescus, Градището, както го наричаше местното население. Задачата бе да се прокара път до с. Борил, на самия бряг на Дунава. Така щеше да се свърже брегът с пътя Гиген – Плевен. Но поради различни особености на терена този път трябваше да се прокара върху изкуствено насипано трасе с пръст от Oescus. Прокарана бе теснолинейка, вагонетките се докарваха до разкопките. Там лагеристите ги пълнеха с пръст, други ги “караха”, т.е. тласкаха ги двама души по релсите, а трети ги разтоварваха. Работата започваше в 6 часа сутрин и свършваше в 10 вечер. Работеше се на три смени. А ние археолозите бяхме много малко за такъв обект и работехме само на една смяна. Наричаха ни “мисията”, защото преди години тук бе идвала италианска археологическа missione. Техен ръководител е бил сеньор Фрова, а от българска страна към него е била делигирана Иванка Акрабова, по мъж Жандова. Тя знаеше италиански. Впрочем, тя знаеше и

английски - учила бе в Роберт колеж в Истанбул, после в Италия – история на изкуството и археология. Жандова бе интересна личност.

Тъй като работих там цели 6 месеца, до края на разкопките през тази 1948 година, всички ме познаваха и в селото, и в лагера. За лагеристите бях “госпожица Георгиева”. Много странно, но се отнасяха с голямо уважение. Аз бях тогава доста слаба физически, но почти неуморна. На обекта просто не сядах – нямаше време. Отвсякъде всеки момент се чуваше някой да вика: ”Госпожице Георгиева, елате да видите, какво се открива тук”. Трябваше да тичам от камък на камък, от изкоп на изкоп. Мисля, че Теофил Иванов ревнуваше за тази моя популярност. Но той си бе дал сметка, че съм му полезна.

Живеехме в голяма къща с много стаи. Хазяйката ни беше поела грижата да ни осигурява храна, така че не се грижехме за нищо извън работата. Античният град се намирал на около 15 минути път от дома на хазяите ни. Те минаваха за богати хора, а домакинята ни добре се справяше в тези много трудни и оскъдни времена и ни хранеше прилично.

Освен работата на самия обект аз трябваше да се грижа за находките от цялото пространство. Близо до Градището беше се създадо почти отделно селище на преселници, което наричаха “Квартала”. Там разполагахме с една изоставена къщурка, в която се донасяха пакетите с движимите находки. Там се правеше първото почистване и измиване на керамиката, сигнирането на всички находки. Бях дори подредила на плотове малка изложба от по-интересните предмети.

Скоро на помощ ни дойде арх. Сава Бобчев, дребен и подвижен човек с широки познания, много работлив, въпреки напредналата си възраст. Той дойде със семейството си – млада съпруга и петгодишно дете и се включваше във всички общи дела на разкопките и на вечерите за забавления, които се устройваха за лагеристите или в тесен кръг в нашата къща. Бобчеви заминаха след около месец и останахме с Теофил Иванов да

довършим обекта. Към общината имаше щатен пазач, на когото след разкопките оставаше грижата за Ескус – открития и неоткрития.

Докато бяхме там 6 месеца, един ден докараха с камион многолюдно турско семейство – много стар човек и неговата старица, син със своето семейство – жена бременна и с малко дете на ръце, втори син младеж и едно момиче. Всички бяха настанени в една от къщите на квартала – голяма стая с предверие. Тази къща беше непосредствено до къщичката, която бяхме превърнали в хранилище за находките, така че виждах тези хора всеки ден. Те не знаеха почти никак български. За какво бяха изтъргнати от домовете си далеч на юг в Кърджалийско и докарани тук – не знаехме. Но беше мъчително за тях. Старият човек от рано сутрин започваше да крачи напред-назад пред къщата с броеница в ръка, а останалите се мъчеха да се справят в тясното жилище. Тепърва щяха да се засилят и изселванията на български семейства от София и от някои по-големи градове.

Когато наближи месец септември, началото на учебната година, пристигна учителят в местната гимназия Йордан Заимов, бъдещият изтъкнат учен българист лингвист. Той идваше много често при нас след занятия. Но основно запълваше свободното си време с упорита работа върху словното богатство на българския език. Когато се върнах в София, той събираше в неделен ден група приятели в дома си в Горна Баня да помагаме в подреждането на огромните купища фиши с думи. С нас беше и бъдещата му съпруга Василка Тъпкова, моя съвипускница от курса по класическа филология и моят бъдещ съпруг Станчо Станчев.

Оживление предизвика пристигането на гигенска земя на голяма група мъже и жени, водени от един странен човек. Името му не зная, всички му казваха Оризаря. Той беше издействал разрешение да засее с ориз големи пространства от равнината, непосредствено при вливането на Искъра в Дунава и го направи. Той минаваше отвреме-навреме на

разкопките и вече наесен, когато реколтата бе прибрана, ни покани да видим, какво е постигнал. Една неделна вечер влязохме в просторно помещение, изградено изцяло от балирана оризова слама. Най-чудно ми се видя, че вътре имаше огнище и гореше буен огън – струваше ми се, че всеки миг може да пламне целият оризовосламен палат. Имаше трапеза с кокошка и ориз, разбира се. Това беше рядко в онези гладни времена. В селото хората се хранеха главно с риба от реките, най-често с прекрасна чига. Но оризът беше разкош на трапезата.

Темпото на работа на разкопките беше много изморително. Задачата да се направи път, бързината, с която се работеше – това нямаше нищо общо с изискванията за методични разкопки. За щастие началникът на лагера се оказа интелигентен и разбран човек и успявахме да спрем бързото копаене на места, където особено се налагаше. За шестте месеца, докато бях там беше разкрита голяма част от крепостната стена, площад с кладенец, изграден от каменни пръстени, светилище с много дарове от жени – гребени, игли за коса, оловни огледалца, улица с няколко магазина край нея, голямо градско жилище, обществени постройки, великолепна мозайка със сцена от неизвестна дотогава пиеса на Менандър “Ахейци”, както е записано на самата мозайка. Въпреки че стратиграфията беше нарушена, защото развалините на този значителен и добре устроен римски град са служели на населението като кариера за камък, установи се, че той е обитаван и през средновековието, през Първото и Второто българско царство. Намери се старобългарски надпис, в който се споменава еретик и много други изключително ценни находки. Тук за пръв път се запознах с т.нар. сграфито керамика, на която по-късно посветих доста усилия и успях да проследя развитието ѝ в течение на 6-7 столетия.

През дългите месеци на разкопки в Ескус идваха колеги археолози, някои само за часове, други оставаха по някой и друг ден – имаше какво да се види. За документиране на мозайките бяха командирани художниците

от Археологическия музей Вера Недкова и Карло Йорданов. Премина и ни гостува за два дни групата, която изследваше Дунавския лимес, начело с проф. Бешевлиев. С тях беше и Станчо Станчев. Развеждах го по обекта. И за двама ни тази среща бе много приятна.

Изтече срокът за работа на лагеристите. Време беше да привършваме и да се връщаме в София. За мен тези разкопки бяха школа за работа при трудни условия поради зависимост от някакво строителство. Още не знаех, че ми предстояха дълги години такава работа. С голямо нетърпение чаках завръщането в София. Работих съвестно и с желание, но липсата на близките ми хора и това, че прекарвах неизменно от сутрин до вечер времето само с Теофил Иванов много ми бе дотежало. При това се притеснявах от неговия все по-явно показван интерес към мен.

Най-после в София! Теофил Иванов се опитваше да създаде и в София поводи за срещи, но аз отказвах под разни предлози. Благоприятно беше, че аз вече не работех към Античния отдел, а при средновековците, в една стая с Иванка Жандова и Станчо Станчев. Сега ръководител ми беше Вера Мавродинова, дъщеря на големия български учен Йордан Иванов.

В Средновековния отдел се сприятелихме със Станчо Станчев. Понякога той ме изпращаше до вкъщи, говореше за себе си. Разказа ми, че е влюбен в своя племенница, дъщеря на близки роднини – бащата на Станчо беше вуйчо на майката на това момиче. Според българските закони те нямаха право да се оженят, но Станчо имаше намерение да иска разрешение от Народното събрание (!). Нито нейните, нито Станчовите родители са били съгласни с този брак. Но Станчо бил все сърдит и нервен от тяхното несъгласие. И в края на краищата баща му отишъл при племенницата си и съпруга ѝ да поиска ръката на дъщеря им за сина си. Тези неща ми ги е разказвала свекърва ми след време, когато вече бях омъжена за Станчо. Свекър ми беше много горд и сдържан човек и навярно му е струвало голямо усилие да се реши на това посещение. Но

Станчо беше любимият син. Свекърва ми казваше, че Станчо бил станал много нервен, вечер стаята му светела до късно, а изпод вратата излизал цигарен дим. Така родителите му решили, че трябва да се съгласят на този брак. Посещението завършило зле. След като поговорил с бащата и майката и решили заедно да отстъпят, те извикали момичето. Вместо да се радва на съгласието между родителите, тя се държала нелюбезно с бъдещия ми свекър и той си тръгнал обиден и ядосан.

Стаята, в която работех в Средновековния отдел беше малка. Двете допрени едно до друго бюра за Жандова и за Станчо бяха разделени от грижливо подредените изправени книги по Станчовото бюро, докато бюрото на Жандова беше покрито с късчета преславска рисувана керамика, поставени върху пликчета и бележки от разкопките. Самата Жандова много често отсъстваше. Аз работех прилежно на малка маса. В един красив януарски ден с много сняг, който меко се сипеше над София Станчо предложи да отидем до Бояна. Влязохме в двора на Боянската църква. Беше много красиво. Станчо разчисти снега на старата пейка южно от църквата. През следващите минути кожената ми шуба не ме защитаваше от ръцете му. За пръв път Станчо се държа различно от обикновеното му приятелско държане. Прибрахме се мълчаливи и замислени. Беше се случило нещо ново. През следващите дни Станчо възстанови предишния непринуден приятелски тон.

През пролетта на 1949 г. Теофил Иванов все по-настойчиво се опитваше да се сближи с мен. Аз почти винаги намирах причина за отказ. Само веднъж бяхме на пролетна разходка в Борисовата градина. Той се държеше любезно и коректно. Но се чувстваше, че търси повод да заговорим и да ми предложи да се оженим. Така и направи един ден. Това се повтори и потрети, защото аз му казах направо, че ценя добрите му качества, но това не е достатъчно, защото не го обичам. И все пак се оставих да ме убеди, като ми обещае, че няма да ме задържа, ако нещата

между нас не вървят добре. С това мое съгласие сама станах причина за своите тежки преживявания. Единственото умно нещо, което направих беше, че събрах кураж да се освободя от този брак възможно най-бързо.

Но само аз ли бях виновна? Преди да отговоря на Теофил Иванов дали съм съгласна да се омъжа за него (накарах го да чака дълго моя отговор!) говорих със Станчо, казах му какво се очаква от мен. Той не ме спря. Единствените му думи, изказани леко шеговито, бяха: “Който бърза, бръка” (Който бърза, бръка). Това не ми казваше нищо. Аз не съм човек на пресмятането, хитруването, играта на изчакване. Не мислех, че такъв отговор значи нещо. Неотдавна в един шкаф с папки от времето на активно и претоварено работене, открих кутия с кореспонденцията ми със Станчо. Писмата са подредени по години, най-ранните са от 1949 г., месеци преди да се оженим и до 1967 г., когато се разведохме. В едно писмо на Станчо, адресирано до мен в Кюстендил, където прекарвах при баба ми месеците до приключване на развода с Теофил, Станчо припомня, че преди да се омъжа за Теофил, аз съм го запитала обича ли племенницата, за която искаше да се жени. Имала съм, значи, съмнения, искала съм да предизвикам изясняване на нещата. И ако той е бил по-прозорлив към себе си и по-загрижен за мен, нямало е да ми отговаря с поговорки за бързането... Но, пак повтарям, аз не само не мислех да хитрувам, но исках вече да съм наясно с характера на отношенията ни, на неговото отношение и такива отговори не ми казваха достатъчно. Мислех, че Станчо вече би трябвало да разбира какво изпитва към мен, какво е бъдещето с племенницата му. При несигурната перспектива за брак с нея – недопускан от закона, нежелан от нейните и от неговите родители и особено без тя определено да е изказала съгласието си – всичко това правеше връзката му с нея без ясно бъдеще. След години, когато вече го познавах добре, започнах да мисля, че упорството на Станчо да се противопостави на пречките и да наложи своята воля е било по-скоро проява на неговия

характер, отколкото на силни чувства. Как иначе да се обясни, че след няколко месеца това момиче беше забравено и само аз го интересувах – аз, вече съпруга на друг човек? А племенницата му прекъсна всякакъв контакт със Станчо веднага след моята женитба с Теофил. Защо ли не по-рано? Но тогава, когато аз трябваше да взема решение, Станчо и тя още бяха заедно. Както той сам ми напомни по-късно, когато броехме и двамата дните до моя развод с Теофил, аз първа му бях поставила въпроса, важния въпрос, но той не ми беше отговорил.

Време беше да отговоря на Теофил. Той като че ли беше решил твърдо да успее да ме убеди, искаше го настойчиво. Говореше ми, че му е ясно по какво се различаваме, че той ще се стреми да възприеме моя начин на мислене, че винаги ме е ценил много и ще ме цени и т.н. с обяснения за чувства. Теофил дойде при родителите ми, стараше се да се представи добре. Нито баща ми, нито майка ми бяха убедени, че това е човекът за дъщеря им, напротив. Но те не ми се противопоставиха.

Теофил живееше в т. нар. Димитровски район на ул. “Перник”, тогава изостанал квартал с малки ниски къщички с дворчета, дори без канализация. Аз не бях ходила в дома му. Той ми даде ключовете и каза, че трябва да отиде за две седмици в Хисарски бани преди да се оженим. Това, което сварих и видях в неговия дом сигурно би разколебало друго момиче. Но аз си събрах куража и се хванах за работа. В постлания с неравни плочи двор имаше ниска, направо на земята строена едноетажна къщичка, която под ъгъл затваряше двора. Една част от нея, по –малката стая и коридорче, беше на Теофил, а другата по-голяма – на сестра му и нейното семейство. Вода имаше вътре, но тоалетната беше на двора, до самата ограда, край улицата. Вътре картината не беше по-добра. Нямахме почти никакви мебели – разхвърляно легло и стар гардероб, нещо като кухненски съдове в коридорчето, остатъци от храна.

Наистина съм имала кураж и воля. Всичко в дома на Теофил се промени за няколко дни – боядисване, почистване, подреждане на донесени от вкъщи мебели – стари, но удобни кресла, любимата ми библиотечка, прилични легла и разбира се, всякакви нужни за живота неща. Накрая закачихме с баща ми две чудесни картини от Иван Христов. Но вещите не променят всичко и особено навиците.

През м. юни 1949 г. се оженихме. Направихме сватба в църквата “Св. Седмочисленици”. Това беше отстъпка от страна на Теофил – през онези години не беше добре за досието дори да се влиза в църква. Кумуваха ни леля ми и съпругът ѝ. Но свидетели на гражданския брак ни бяха Станчо Станчев и Мария Чичикова.

След обряда Теофил покани гостите у дома си. Бяха дошли хора от Археологическия институт, дори самият академик Миятев, директор на института, мои съученички. Сестрата на Теофил се беше ангажирала да приготви нещо за гостите. Беше направено според нейния начин. Тя дори беше променила по свой вкус някои неща в наредената от мен стая. Дворът скоро се изпълни с деца от съседните къщи. Аз се бях преоблякла в къса рокля. И изведнъж, както почивахме и разговаряхме с нашите вътре в къщичката, в двора гръмна духова музика с тъпан – свиреха хоро. В стаята влезе една много стара бабичка и каза: ”Булче, я обличай сватбената рокля да поведеш хорото”. Нямахме как, направих го. За щастие, знам и обичам български хора – в гимназията ги учехме в часовете по гимнастика.

Гостите постепенно се разотидоха. Вечерта бяхме поканили Станчо и племенницата му на вечеря в Клуба на културните дейци, тогава на бул. “Руски”. След това, както бяхме обещали на моите родители, отидохме у тях в апартамента ни на ул. “Венелин”, където те бяха поканили свои приятели и близки на семейството. Разбира се, нещата там изглеждаха другояче. Посрещнаха ни весело и сърдечно. Прибрахме се в новия за мен дом и на другия ден заминахме за няколко дни в почивна станция в

Костенец, както бяхме планирали. Нямаше време за дълги отпуски, беше сезон за разкопки.

Щом се върнахме в София веднага ни пратиха на разкопки на различни обекти. Теофил замина за Созопол, където се копаяше некрополът на Аполония, а аз – за Плиска, където голям екип под ръководството на проф. Стамен Михайлов работеше във Вътрешния град, на Малкия дворец и на близки до него участъци. Стамен Михайлов, който служебно се занимаваше с т. нар. късно средновековие, упорито търсеше в Плиска предбългарски строежи. Той не приемаше, че монументалната архитектура на Плиска е българско дело, считаше, че българите са я заварили тук, че преди българската столица Плиска тук е имало късноантичен град.

Случи се така, че аз трябваше да наблюдавам един сондаж, където Михайлов очакваше да открие добългарски пластове, антични или ранновизантийски. Работехме с бригадири – здрави момчета, които навлязоха дълбоко под нивото, на което се изследваше околният терен. По изсечените като с отвес стени на изкопа, обаче, не личаха никакви следи от живот. Изведнъж в тази стерилна картина се появи едно розово хоросанче. Не по-голямо от семка на череша, но сигурно човешко творение, трохичка от чудесната пясъчно-варова смес с добавка на ситно счукана печена тухла. Най-често такъв хоросан се открива в римски и ранновизантийски строежи. Следа от предбългарско време! Ръководителят на разкопките беше много доволен: зрънце, но може би най-после той ще има доказателство за своята хипотеза! Розов хоросан за специално строителство може да се срещне и в средновековни строежи, но на такава дълбочина? Започна се още по-внимателно изследване на пръстта от изкопа, на стените – но нищо повече не се установи в подкрепа на очаквания античен пласт. Същия ден на обекта пристигна директорът на Археологическия институт академик Миятев. Беше му съобщено за

хоросановото зрънце, открито толкова дълбоко. Академик Миятев огледа всичко и каза, че някакво червейче или друго животинче е направило път на хоросанчето от градежите до стерилните пластове ...

Отначало в Плиска работехме с бригадири ученици (тогава ученическите летни бригади бяха задължителни) и следвахме техния режим – ставане в 5 часа, малко време за гимнастика и подготовка, отиване на обекта. След няколко часа - почивка с храна, пак работа и завръщане за обяд. Следобедите бяха свободни за учениците, а ние отивахме на разкопките отново за документация и наблюдения. Живеехме в т.нар. база. При първите разкопки в Плиска, организирани от Руския археологически институт в Константинопол (РАИК) са били построени най-необходимите сгради. Една от тях беше за археолозите със спални, трапезария, кухня, баня. Условиата бяха спартански, но все пак имаше необходимото. Хранехме се общо. Единственият човек, който не седяше с нас, беше арх. Джидров - капризен, своеобразен, талантлив, заядлив. Готвеше ни жена от селото. В екипа участваха две сътруднички на Шуменския музей – Вера Антонова и Цветана Дремсизова. Дремсизова беше дъщеря на комунист, убит преди 9 септември 1944 г., но съпругът ѝ беше на съвсем противоположни позиции, бил е член на националистическа организация (легионери или паисиевци) и затова беше изселен от София. Работеше в Шумен в митрополията. Затова Дремсизова напусна Археологическия музей в София и постъпи на работа в музея в Шумен. От Несебър, където е заемал някаква служба за грижа за старите църкви, идваше на помощ един руснак белогвардеец - Покровски. Той беше интересна личност. Обичаше да си пийва тайно (алкохол не се внасяше в базата). Покровски не се уморяваше да разказва за перипетиите си по напускането на революционна Русия, за приятните гуляи с водка и “двадесет и четири неприятности” – така наричаше той чудесните мезета за водката. Участник

в разкопките беше Станчо Станчев, убеден ”прабългарист”, както казвахме и напълно противостоящ на Стамен Михайлов.

Свободно време в Плиска нямаше. Само през неделния ден можеше да разполагаме с някой и друг час. Станчо не беше съгласен с датировките на Стамен Михайлов за църквите във Външния град и ме помоли да му помогна за някои измервания. Работа, но тя също ни сближаваше. Плиска е изключително интересна, но трудна, проблемите ѝ са сложни. Там българското начало е по-трудно за разкриване и тълкуване, отколкото в Преслав. Но пък е толкова удивително със своята момументалност! Споровете по различни проблеми и по някои от откритията в Плиска траяха много дълго и понякога бяха ожесточени. Може сега това да изглежда чудно, но в тези спорове имаше много политика – трябваше да се доказват политически тези, обслужващи наложената държавна политика. Да се работи на разкопки в Плиска бе силно преживяване. Наглед си непрекъснато зает с обикновени, рутинни действия – почистване на фуги в стените, сигниране на късове от гърнета, метене, чоплене, виране и виране в оцелелите следи от живот. И от тях трябва да се извлече сигурна информация, да се отговори на големия въпрос, който тогава се раздуха – българска ли е Плиска.

Не можеше да се каже, че в колектива цари ведро атмосфера. Напротив, всеки от нас бе потънал в своята грижа и мисли: Михайлов – в противостоенето на мисълта, че копаем българската Плиска; Станчо – с убеждението, че сме в прабългарска Плиска; останалите – споделяйки мълчаливо неговото мнение, притеснени от упорството на ръководителя; всички – невесели, въздържани във всекидневните ни срещи и разговори. Имахме си и свои лични грижи. Аз очаквах идването на Теофил без радост. Дремсизова и Антонова предпочитаха да се приберат в музея в Шумен, където бяха независими. Архитект Джидров се държеше като отегчен

наблюдател и рисуваше подигравателни карикатури, в които всеки от нас бе майсторски осмян.

Станчо имаше някакви недоразумения с Радка. Изглежда, че тя се беше разколебала да вижда бъдещето си с него, още повече да преживее всички пречки около възможността да се омъжи за него, а и волята на родителите си. Станчо ѝ писа от Плиска и получи отговор, който му показваше, че не трябва да очаква съгласието на Радка. Това беше някаква развръзка за него и той я прие.

Теофил дойде от Созопол в Плиска да ме вземе. Неговите разкопки също бяха привършили. Върнахме се в София. Отношенията ни бяха внимателни и грижливи, но без близост. Той се приготви да замине за други разкопки. Аз все по-силно чувствах, че съм направила грешка, че това не беше брак с бъдеще. Бях тъжна и подтисната и преди той да замине му казах, че като се върне, няма да ме намери тук. Всичко това изглежда много лошо от моя страна. За свое оправдание мога да кажа, че когато той настояваше да се оженим, аз му поставих едно условие – ако нещата между нас не вървят, да ме пусне да си отида без неприятности. Разбира се, това звучи зле, признавам. Моя грешка е, че не отказах. Това беше глупост на момиче без опит, но с надежда да се справи. Не успях.

С горчивина, но без колебание се готвех за това, което ми се виждаше належащо. Теофил ме беше помолил да остана в къщата докато той се върне от разкопките и да не споменавам пред никого за намерението си. Така и направих. Междувременно Теофил настояваше да не ходя на работа в Археологическия музей, където нещата не бяха уредени. Но се беше случило нещо неочаквано. Ръководителят на Праисторическия отдел Васил Миков ме бе извикал на разговор и ми предложи да кандидатствам за място на научен сътрудник в неговия отдел. Той каза, че от всички жени, които сътрудничели в музея, би се доверил за работа само на мен. Работата щяла да бъде главно в изследване на палеолитни поселения

(викаше ме специално за палеолита – той и Г. Георгиев се занимаваха с неолит и енеолит).

Аз бях много изненадана, защото не само се говореше, че Миков не се доверява на жени за работа, но той го демонстрираше често. При това тази материя ми беше съвсем непозната. Миков ми обеща, че ще имам известно време за подготовка. Аз не умеех да хитрувам, да предположа някакви комбинации или промени. Просто бях смутена, изправиха ме пред напълно неизвестна за мен работа. Не виждах възможност да се заема с нея.

Никога не съм умеела да подреждам развитието на нещата с комбинации. Може би ако бях приела с време щяха да се променят възможностите и аз да попадна, където предпочитам. Но сега въпросът беше ясен и аз не можех да отговоря само, че не съм подготвена и нямам интерес към палеолита.

Средновековният отдел се попълни с още един сътрудник – Чангова, партиен член, което се изискваше. Тя идваше от Перник. Не можех да се надявам за място и там. Но работих с техния екип във Велики Преслав на разкопките на една базилика непосредствено до музейната сграда. Тази огромна сграда, с големи тераси, много стаи и холове е била построена от сдружение на свещеници за почивен дом на техните семейства. Но Археологическият музей и специално Средновековният отдел просто я експроприира. Бяха взели мнението на БАН. Близо до голямата сграда има друга малка едноетажна къщичка, която е била почивен дом на Варненския владика, но и тя скоро беше взета за нуждите на музейните хора. Тогава, през 1949 г. така се уреждаха нещата.

Но сега имаше възможност и пръснатите на няколко места сбирки от преславски археологически находки и същевременно с много надежди да се приберат в новата музейна сграда. Това бе сбирката при манастира Патлейна, находките от едно примитивно складче до Кръглата църква, тези

в новия град Преслав. За мен тази работа в Преслав през есента беше добре дошла не само защото беше интересна, но и за да не бъда в София. Аз не само се докоснах, но надникнах по-непосредствено в Преславските чудеса, сътворени преди хиляда години. Защото се налагаше да се преместват, преподреждат, опаковат хиляди дребни предмети и преди всичко знаменитата преславска бялорозова рисувана керамика, едно чудо за Европа на десетия век! И още нещо ме удиви и плени – преславското стъкло. На него обикновено не се обръща толкова внимание, то изисква дълга и търпелива работа, защото, струва ми се, и то е творба на преславски майстори. Многозаслужилият Йордан Господинов беше събрал купища стъкло, имаше цели кошове със стъклени кубчета от Кръглата църква – вероятно те са от вътрешната облицовка на свода ѝ. Прозорците на тази църква са имали т.нар. окулуси - кръгли стъкла, вложени в тънки оловни рамки. Безброй късове от тези окулуси и почти цели с различни цветове - светлосиньо, воднозелено, бледовиолетово или пък с променяща се плътност на цвета от центъра към периферията минаха през ръцете ми. Имаше окулуси с грапава повърхност, като пита мед. Ямичките тръгваха от центъра към периферията като постепенно изтъняваха и стъклото ставаше по-светло на цвят. Към първоначалната си крехка красота стъклата, прекарвали дълго време под насипи от пръст получават още едно очарование – те иризират, т.е. под влияние на влагата повърхността им се оцветява с цветовете на дъгата и може да се отдели тънка люспа. Само че тя се отлепва, отронва се и понякога, особено при тънките стъкла, те се превръщат в цветни люспи, почти изчезват. От фрагментите на преславските стъкла може би бе възможно да се слепят цели окулуси, да се възстановят цели прозорци. Наистина, преславските находки имаха сила да пренесат човека в друг свят, извън настоящето...

Подредихме някаква експозиция на два етажа с наличните тогава възможности. Но всички находки бяха толкова прекрасни – мраморите,

керамиката, стъклото, изящните предмети от кост - че човек не обръщаше внимание на тежките старомодни витрини. Разбира се, след години това се промени.

Бързо и красиво минаха тези предесенни преславски дни. Всички, които бяхме изпратени, се радвахме на находките, всеки намираше това, което го интересува. Това не беше нито първото, нито последното ми посещение в Преслав. Винаги, и по-късно дните сред руините на старата столица се свързваха с нещо важно.

С Теофил бях говорила и бях го убедила да подадем молба за развод по взаимно съгласие. Трябваше да минат 6 месеца, докато се потвърди пред съда искането и тогава въпросът се решаваше. Беше мъчително и за двамата. След завръщането от Преслав аз не продължих да работя в музея и заминах за Кюстендил, където баба ми живееше сама, под наем в къщата на един известен кюстендилски лекар. Двете си давахме кураж, баба ми ме разбираше. В Кюстендил още живееха някои от роднините по майчина линия. Но аз прекарвах повечето време вкъщи. При баба ми бяха пренесени много книги от огромната библиотека, която трупаше нейният зет, съпруг на леля ми, Радослав Ламбрев. Така че имаше какво да се прави. В София бях само за 1–2 дни за гласуване на избори – строго се следеше кой се явява да гласува и кой - не. Наближаваше времето на второто дело за развода. От съгласието на Теофил зависеше, дали ще бъда свободна.

И това стана в един студен февруарски ден на 1950 г. Тогава Съдебната палата беше мястото за всички и всякакви дела. Дойде ред на нашето дело. Питаха ни, дали потвърждаваме решението си и всичко мина много бързо. Излизайки от главния вход, пресрещна ни голямата сестра на Теофил, която държеше в някаква хартийка дребни бонбони и ни накара да вземем и двамата. Какво беше това – навярно някаква магия, някакво

суеверно наричане. Но го преглътнах без страх – бях свободна и по закон. Бях поправила собствената си грешка, за която главно аз бях виновна.

Теофил се ожени за една едра, хубава жена. Тя идваше понякога с него на наши годишни и други конференции. По всичко личеше, че тя се грижи предано за него. Аз винаги бях склонна да ѝ кимна, но тя ме гледеше сурово. Явно считаше, че заслужавам упрек, по-скоро осъждане. С Теофил също се разминавахме без поздрав цели седемнадесет години, докато бях щастливо омъжена за Станчо. Но той никога не е злословил за мен. Дъщерята на моя приятелка, студентка в Художествената академия, е била на бригада на негови разкопки на Nicopolis ad Istrum и майка ѝ ги посетила. Теофил Иванов бил много любезен. Без да знае, че Теофил е моят бивш съпруг, тя споменала, че има приятелка археоложка, Магдалина Станчева, а той казал: “Тя е най-добрата в професията”. Разбира се, между жените, е искал да каже.

През зимата на 1950 г., веднага след развода, със съдействието на проф. Христо Гандев, тогава декан на Философскоисторическия факултет, бях назначена на длъжност библиотекар-среднист, по-късно трансформирана във висшист, при специалностите философия и педагогика. Преди това преминах курс по библиотекознание и се явих на изпит. Това, както и практиката ми в библиотечна работа, бяха полезна квалификация за бъдещ музеен човек. Работих там цели две години и изчетох много философска литература. Книгите бяха разположени в два кабинета. Единият беше във владение на новите господари на Университета, преподаватели по БКП и ВКП(б), т.е. по история на българската и съветска комунистически партии, а също на теориите на марксизма. Така се „ограмотявах” политически. Имаше много асистенти и аспиранти – считаше се, че те ще се пръснат като преподаватели по марксизъм-ленинизъм в други нови висши учебни заведения и академии, за да разнасят великите науки на комунизма - диамат (диалектически

материализъм) и истмат (исторически материализъм), както и партийна история, българска и на СССР. Там бяха Стефан Ангелов, вече асистент и който се гордееше с партизанско минало, Бернард Мунтян, много интелигентен, за да не разбира, с какво се е заловил, Байчинска и още няколко самоуверени личности с предварително осигурена кариера.

Съвсем различна беше обстановката и атмосферата в кабинета на вече пенсионирания професор по етика Атанас Илиев, където партийните философи не влизаха – строга и тържествена, с красиви шкафове за книги с кристални стъкла покрай стените и редици от скъпи стари издания в тях. Професор Атанас Илиев се появяваше рядко – явно той не се вписваше вече в обстановката на Философския институт. Новият стопанин на този кабинет беше проф. Сава Гановски. Гановски се държеше тежко, пристигаше за малко, преподаваше история на философията. След години, като бях на гости в Израел на моята съученичка Лили Бен Хаим, научих, че Гановски се е настанил в техния огромен апартамент в кооперацията на бул. Руски 21 и ул. Кракра, над сладкарницата. И нито са ги уведомили за това, нито им плащат наем, въпреки че тази собственост не им е отнета.

Асистент на Сава Гановски беше Слави Боянов, чиято съпруга еврейка си беше заминала за Израел с двете им деца. Той не беше от правоверните комунсти, критикуваше, държеше се настрана от бодрата компания на амбициозните марксленинисти. След години научих, че е заминал за Франция.

Катедрата по педагогика, за чиято библиотека също трябваше да се грижа, се ръководеше от проф. Генчо Пиръов. Останалите ѝ членове се държаха скромно и сериозно. Аз се грижех добре и за двете библиотеки, стараех се да набавям всички нови книги, които се отнасяха до тяхната материя. През тези години най-богат избор предлагаше руската книжарница на ъгъла на бул. Руски и ул. Раковски. А книгите, които тогава пристигаха от СССР, бяха хубави издания и сравнително много евтини.

Интересно, когато в София идваха руснаци, купуваха от тук много книги. Те казваха, че тези издания мъчно може да се намерят дори в Москва, още по-малко в други градове на СССР. Работих в институтските библиотеки на Софийския университет до началото на 1952 г.

След развода ми с Теофил Иванов започнахме да се срещаме по-често със Станчо. Той идваше у дома, аз също отивах у тях. Родителите му ме приемаха много сърдечно. Бях се запознала с тях още като съпруга на Теофил. Понеже Станчо ни беше свидетел на гражданския брак с Теофил, майка му ни покани един неделен ден на обяд у тях. Когато си тръгнахме, тя ми подари малко котенце. Но Теофил беше недоволен от това, дразнеше се, когато се занимавах с това коте, и един ден котето изчезна. След този обяд Станчовата майка каза на сина си: „Ето, за това момиче трябваше да се ожениш, а ти си го изпуснал.” Как ме е „изпуснал”, аз вече разказах.

Станчовите родители не само не изразиха никакво недоволство, че синът им се готви да се ожени за „разведена жена”, но ми се радваха. В деня след развода, когато отидох у тях, свекърва ми ми отвори вратата и ме посрещна с прегръдка. След време ми каза, че сърцето ми биело силно, усещала го. До края на нейния живот я обичах и ѝ бях благодарна, че ме прие с отворени обятия.

Няколко месеца след развода с Теофил, на 17 юни 1950 г., Станчо и аз сключихме граждански брак. Тогава нашият Първи районен съвет се намираше на ъгъла на булевардите Патриарх Евтимий и Княз Фердинанд, наречен после бул. Толбухин, а сега – Васил Левски. Някога в тази стара жълта сграда се намираше кръчмата „Хладна почивка”, приятно и доста посещавано заведение. (Смешно е, че сега прекъсвам разказа за важно събитие от моя живот с това пояснение, но това навярно е професионална деформация на софиовед). Свидетели ни бяха наши приятели. Не бях поканила никого от моето семейство, въпреки че те знаеха какво става. Така се бяхме уговорили със Станчо. Но неговият приятел (казваше се

Пеев) беше намерил начин да доведе Станчовите родители и те пристигнаха, забързани и развълнувани – женеше се любимият им син!

Прибрахме се в новия ми дом – апартамент на третия етаж на хубава стара кооперация на бул. Христо Смирненски № 1, на ъгъла с ул. Добри Войников (тя съществува и сега и там живее втората съпруга на Станчо, а той отдавна почина – пиша тези редове през месец юни 2007 г.).

Моите родители се бяха запознали с най-близките роднини на Станчо на малък импровизиран прием в апартамента ни на ул. Венелин № 24. Обстановката в този дом, който се готвех да напусна, беше необикновена поради огромното количество картини от добри съвременни български художници – Васил Захариев, Иван Христов, Йордан Гешев, Францалийски, Данаил Дечев, Борис Денев, чудесна теракота от Васка Емануилова, авторски керамични блюда, много карикатури от Божинов, Добринов, Бешков. Мебелите ни бяха стари, придобивани в различно време, според възможностите. Но се отделяше една красива група, работени по поръчка от масивно дърво – малки стилни масички и столове със струговани крака, елегантно барче. Баща ми беше поръчал тези мебели в Белград, когато замина там на работа. За мен и брат ми бяха направени там красиви легла, дивани с елегантно извита дървена рамка и струговани вертикални ребра, с матраци и рула възглавници, облечени в приятно зелено кадифе, с по две дълбоки чекмеджета, където се прибираха постелки и завивки. Когато се омъжих за Станчо и исках да си взема красивото легло, дори и майка ми се възпротиви – щяла да се развали подредбата на стаята. Единствената мебел, която носех със себе си и е с мен в апартамента, където живея сама (Младост 1, бл. 5), е любимата ми сглобяема ниска библиотека от масивно тъмно дърво. Но с нея се разделих наскоро без съжаление – отиде при приятели.

И така, през месец юни 1950 г., аз заживях в дома на семейство Станчеви. Станчовите родители бяха вече доста възрастни хора. Те са се

оженили през 1906 г. Станчо е роден през 1921 г. през месец април. Свекър ми е от Царибродския край, учил е в Цариброд, после в първото техническо училище в Княжево, бил е отличник, спечелил е стипендия да учи инженерни науки в Германия, но тя била прекъсната, така че не могъл да завърши образованието си. За кратко е бил локомотивен машинист, возил е влака към Русе, стигал е и до Букурещ. Свекърва ми не беше българка. Баща ѝ е французин от южна Франция, опитен строител на пътища, гари, мостове. Пътувайки в Унгария, той харесва млада и красива унгарка. Тя била романтично влюбена в художник, но родителите ѝ не виждали в него солиден жених и я принудили да се ожени за реге Coulouvrа, както работниците, главно италианци, наричали своя шеф. И така младото романтично момиче се омъжило за едрия, властен господин Кулувра. Тя му родила седем дъщери и починала след раждането на последната. Още след женитбата нейните родители тръгнали да пътуват заедно със зет си и дъщеря си. Заедно с италианците те образували едно голямо семейство. Бащата снабдявал, майката готвела, момичетата помагали и така пътували от обект на обект. Били доста време в Македония, в Битоля, после се преместили в България на строителството на жп линията от София през Искърското дефиле. Една по една дъщерите се омъжвали. Така бъдещата ми свекърва Мариет се срещнала с Архангел Станчев, строен и строг хубавец и двамата създали семейство. Родили им се две дъщери, Полина и Радка, след това момченце, което починало и накрая, без да е планиран и очакван – Станчо.

Детинството на Станчо преминало в Курило, където електроцентралата била в ръцете на белгийци. Учил в селското основно училище, но дошло време за прогимназия и го изпратили в София да живее при една от омъжените си лели. Но в училище Станчо се държал като селянче, говорел по шопски и учителката поръчала да дойде майка му. Свекърва ми беше завършила училище “Мария Луиза” – нещо като

шивашко-домакински техникум. Тя сама си е шиела дрехите, била е кокетка, купувала си е от най-скъпите и красиви обувки от известния тогава магазин „Тройка”. Носела шапки с голяма периферия, така че се навеждала настрани, като се качвала в трамвая. И тази елегантна дама се представила за майката на момчето с шопски приказки, което си бършело носа с ръкав.

С време нещата се променили. Станчо завършил с висок успех гимназия, а после се записал и завършил класическа филология. Междувременно се включил в ремсова тройка – Работнически младежки съюз (създаден от Комунистическата партия). Разнасяли позиви по пощенските кутии. Но след бомбардировките групата им се укрила, защото станало опасно. Той се виждаше, макар и рядко с ремсовите си другари.

Станчо не знаеше добре френски и това ме учудваше. Питам свекърва ми защо не го е научила. Тя ми обясни, че са живеели заедно с нейната свекърва, царибродчанка и ако говорела на френски, тя ѝ казвала: ”Ти ме ковледиш на децата” – т. е. клеветиш ме, злословиш. Свекърва ми беше усвоила диалектни думи и ги употребяваше. Със сестра си Анет говореха на един смесен език, при който френските думи се побългаряваха, например жандармирам се, турмантирам се. От живота им в Курило тя беше усвоила някои селски изрази. Но основното при нея беше добротата и благородството. Аз я обикнах още преди да се оженя за Станчо, обичах я през целия ни съвместен живот, гледах я предано, когато се разболя тежко. Беше неподвижна на легло, докато умореното ѝ от житейски грижи сърце не угасна една нощ.

Свекър ми беше също добър и благороден, но много сдържан, по-скоро приличаше на суров човек. Той живя няколко години след свекърва ми и се разбирахме добре. Когато за пръв път седнах с него на маса, двата им котарака бяха при него, единият на рамото му, а другият – на коленете. Свекър ми ходеше да помага на зет си Соколов, известен състезател с кола,

който имаше ремонтна работилница за коли. А беше от богато старософийско семейство от покрайнините на София, към северната страна на реката, където са имали много места. Но даваше една много малка сума на тъста си. Фактически Станчо и аз изцяло поехме издръжката на семейството.

Сестрите на Станчо ни посещаваха рядко. Те си имаха свои домове и деца, жилища за всички. Но това не им попречи след смъртта на свекър ми, който беше казал, че апартаментът остава за нас, да дойдат и да си поискат дяловете, от “бащиния имот”, както се изразиха. Ние със Станчо не казахме нищо. Но скоро след това купихме част от етаж в хубава стара къща на един сътрудник на музея, в който аз работех. Тя беше на ул. “Шейново”, до родилния дом. Станчо живя там, докато ме напусна, за да отиде при втората си съпруга Маргарита Деянова, сега Ваклинова. Ваклинов е родово име на Станчовия баща, което Станчо искаше да вземе, вместо Станчев още когато бяхме заедно. Но на мен това ми се струваше странно, бяхме вече известни с имената си в колегиалните среди, печатили бяхме с името Станчеви. Така че аз си го запазих, а скоро след развода ни Станчо прие името Ваклинов.

Една от трите стаи на апартамента на Станчеви не ползвахме, тя беше определена за сестрата на свекърва ми тант Адела. По-възрастна от свекърва ми с няколко години, тя беше много жизнена, имаше високо самочувствие и интересен и сложен живот. Първият ѝ съпруг е бил французин, а вторият българин и тя носеше неговото име – Николова. Той умира рано и тя остава да живее сама с готвачката си. След атентата в църквата “Св. Неделя” тя укрива известно време Марко Фридман и още един заподозрян. Били са разкрити, заловени, осъдени на смърт. Тант Адела е била осъдена на смърт също, а после присъдата била променена на доживотен затвор. В затвора се е държала бойко, давала кураж на всички. По някое време в същата килия е лежала Цола Драгойчева. Свекърва ми ми

е разказвала тези неща. След присъдата тя ходила да се моли при прокурора, поддържала мъчно връзка със сестра си. Тант Адела е била освободена през 1934 г. – имало е амнистия. Партията ѝ помага да замине за Полша да търси сина си, който бил студент, разболява се от туберкулоза и умира в Полша. От Полша тя отива във Франция, а оттам била изпратена в СССР. През войната е била евакуирана в Сибир, където се е грижела за последния жив участник във френската революция. След войната е живяла в Монино, край Москва, където ръководела детски дом за деца на революционни дейци (Ибарури, Чан Кай Ши и др.)

Тант Адела се завръща в България през 1948 г. в един влак с други български емигранти. В София идва при сестра си, но от БКП ѝ възлагат да намери добро място около София за Дом на заслужили революционери. Уреден беше в Банки, първо в една съществуваща сграда, после в още по-добра. Така че тя не живееше постоянно у дома. И по-добре, защото бяха много различни със свекърва ми – отдадена на семейството и на дома си, състрадателна, дълбоко вярваща християнка. Когато идваше за по-дълго, тант Адела често дразнеше свекърва ми със своето многознайство. Но с мен се е държала винаги добре.

При тази обстановка свекърва ми и свекър ми се съгласиха в стаята на тант Адела да дойде да живее първо едната, после и втората ми братовчедка, дъщери на майчината ми сестра. Тяхното семейство беше изселено – баща им беше построил в Кюстендил модерна мелница и фабрика за фурнир – голям грях! Местеха ги на разни места из България. Но и двете ми братовчедки живяха у дома като членове на семейството и завършиха университет. А това не беше лесно тогава за деца от семейства, чиито родители бяха създали частица от българската индустрия с много труд. Постоянно и за всичко се искаше да има препоръки, гаранции, че не са „народни врагове“. Аз им съчинявах препоръките, а Станчо ги подписваше. Аз придружавах баща им, когато го викаха по милиционерски

участъци за щяло и нещяло и чаках с часове на улицата, докато благоволят да го пуснат. От цялото им семейство сега, в 2007 г. е жива само едната ми братовчедка. Един от синовете ѝ, инженер по образование, пазеше традицията на дядо си и мелеше брашно за хората. А другата фабрика беше съсипана, докато я управляваха невежи хора. Когато разрешиха на изселниците да се върнат, но домът им още беше зает от настанилите се там, известно време цялото четиричленно семейство на леля ми живееше у нас. И в това Станчо и родителите му проявиха голяма човечност.

Животът ми със Станчо беше щастлив. Или поне това мога да кажа уверено за петнадесетте от общо седемнадесет години, които прекарахме заедно. И двамата работехме, така че голяма част от времето ни беше заето извън дома. Освен това Станчо пътуваше често както на разкопки из страната, така и в чужбина, по конгреси и симпозиуми.

Какъв човек беше Станчо, когото обикнах и обичах дълги години? Тогава, през петдесетте години, когато започнаха нашите отношения и брак, Станчо беше външно доста привлекателен човек – висок, строен, дългокрак и дългорък, с черна гарванова коса, с правилни черти на лицето и силен тъмен поглед. Винаги леко са ме смущавали устните му – тесни, често стиснати. Имаше строг израз на лицето, но се преобразяваше в приятен и чаровен, когато се усмихваше и разговаряше любезно. Станчо не беше от хората, които лесно разкриват характера си, говорят за себе си. Не беше лош човек, но думата доброта не му прилягаше. Беше общо взето сдържан, но в отношението му към мен сдържаността изчезваше. Дори външно, в обръщанията му към мен, имаше голяма нежност. Наричаше ме със смешни галени имена и се притеснявах, когато ги използваше пред хора, например в трамвая, и то години след като бяхме женени. И моите, и неговите родители се радваха на нашите отношения и свекърва ми благославяше внучките си, когато се омъжваха с пожеланието да са щастливи като нас със Станчо. Правя усилие да бъда безпристрастна и

справедлива и виждам, че моите думи може да бъдат съмнение. Защото след щастливите повече от петнадесет години на любов, приятелство и доверие са последвали събития, които промениха и моето отношение. И как да се приемат за обективни и верни думите ми? Затова ще си послужи с пасажии от негови писма. Докато бяхме заедно, след всяко свое отсъствие от София, Станчо ми даваше пакетче с моите писма, като с усмивка казваше, че ги е носел винаги със себе си, във вътрешния джоб на дрехата си. Тогава аз ги връзвах заедно с получените от него и пишех годината и месеца. Тази кореспонденция започна малко преди да се оженим и продължи до 1966 г. В края на 1966 г. Станчо заговори за развод. Мислех, че съм унищожила тези писма. Но един ден отворих една кутия за копирна хартия и се оказа, че грижливо привързаните пакетчета са в нея – всички, от самото начало, до получената по пощата молба за развод, подадена от Станчо през 1967 г. Така че следващите редове са извадки от Станчови писма.

Станчо Станчев до Магдалина Станчева

Преслав, Стария град, 19.VIII.52 (пропускам обръщението – прекалено глезено е, не ми е удобно)

„... От вчера работим. Започнахме не на редовен обект, а на един „застрашен“. Там, гдето се пресича пътеката от града към музея с пътя край игрището за към новото гробище, се намираше една издигнатина. Там минава и сев. стена на Външния град. Още от миналата година се заглеждам в това място и сега решихме с един малък сондаж да проверим какво има там. Вчера се появи един хоросанен пласт, под който излезе здрава земя. Изглежда, че стената там е напълно отнесена. Останала е само подложката.

Аз гледах час по-скоро да се откача от шефа. Дойдоха доста хора и от Драгоево и днес работих на миналогодишната малка църквица под Делидушка. Нали си спомняш, че остана да се проверява насипът откъм юг. Там

днес започнаха да излизат някакви камъни, но струпани без ред. Ще видим утре.

Междувременно използвах днес да попиша за третата сказка пред радиото. Завчера, в неделя, се мъчех ужасно и нищо не излизаше. Целият ден в неделя ми беше вяло и тежко. Мъчно ми беше без теб, душице, но днес ми провървя и по-голямата част е написана. Ще скалъпя и останалото и ще ти го пратя за редактиране, въпреки че сега ти се струпва доста работа.

А как си ти, милото ми, как ти върви доклада? Не се съмнявам, че ще излезе сериозен и убедителен. Пиши ми. Днес получих луличката и й се радвах много. Дълго гледах надписа на колета на който пишеше „М. Станчева” (сиреч – моето мърленце)...

... Тук е адска горещина. Пек страхотен. Аз почвам да изгарям... Не се грижи за мен, Линушка...

... Любимо мое, трудно ми е без теб. Просто чувствам как не мога без теб. Дори само това оправдава такава една наложена раздяла. Съзнанието, че ми липсваш е голямото нещо което ме изпълва сега.

Станюшко”.

.....

....

Ст. Ст. до М. Ст. 23.VIII.1952

„... На обекта.

Мила моя Линушка,

Това което ти писах в последното си писмо е така. Верно е. Верно още повече, когато прочетох твоето тъжно писмо. Може би така ми се е сторило, но все пак то бе тъжно. А и на мен ако ми се е сторило такова, то е защото аз съм в последните дни само такъв. Отначало не можех да разбера защо. После ми стана съвсем ясно, че това се дължи на раздялата. В раздялата ни разбрах колко много си ти за мен, милата ми. И снощи,

когато четех писмото ти очите ми се напълниха. Дълго мислих върху това, което ми пишеш там. И мъката ми порастна още повече.

... Разбира се аз съвсем не искам да кажа че съм станал мъдър. Но това сега – тоя момент за мен е в известен смисъл просветление. Защото сега мога, може би, по-отстрана да погледна на себе си, на делата и постъпките си, на помислите си. Затова ми помогна и твоето писмо...

Нима не беше суета и някаква празна и куха мечта отношенията ми с Радка? Толко пориви и възторзи – защо? – Verba volant – scripta manent – а това, което ги е породило изглежда не е съществувало. Нима това не беше рабуване на едни младежки, неоформени настроения? Може ли всичко това да се сравнява с тая обич, дълбока и пълна спокойна и силна всякога нова и свежа към теб, обич моя? Колко безразлични са думите, които по необходимост употребяваме!

И когато виждам около себе си тая вечна суетня на шефа, вечното й недоволство, мърморене, оплакване – бесовете ме хващат. Искане ми се да се махна, да ме няма. Но къде да отида? – тебе те няма тук, кому да се оплача, кому да разкажа за болките си, мислите си, да споделя всеки момент от своя тукашен живот. Писмата могат да изразят само стотна, хилядна част от това което имам за теб в себе си...

... По пътя

Разтревожи ме това дето ти можеш да тълкуваш думите ми за неопределените срокове на писмата превратно. Мила моя, аз исках просто да не се обвързваме с никакви срокове и под., та писмата ни да бъдат непосредствени, по-наши, по-искрени. Виждаш, че аз спазвам това условие (ако може да се нарече условие).

Една седмица без теб, миличкото ми! Колкото и да са хубави и ведри дните през септември аз знам – тебе няма да те има тук и ми е все едно. И в тая вечер, когато се връщам от работа, съм седнал на зидовете на една църква и отново, отново очите ми се пълнят.

Докога ще бъде това? Ти знаеш, че понякога ме хващат . . . Но тебе те няма тук. Кому?...

... Искан ми се час по-скоро да свършат разкопките. Не ми се стои тук. Преслав не е това, което бе миналата година. Тук всичко сега ме души. А като прибавиш и ужасните горещини (вчера щях да падна на обкта. В Коларовград било 42°C) и неспокойните ноци и сънищата по теб – събира се в гърдите ми буца.

Но Обич моя, (просто без да искам сложих главна буква!) не ща да се тревожиш, колкото и да е тревожно писмото ми. Ще отминат настроенята ми. Ще се върна при теб. Ще се разведри. Вярваш ли? Ах, дано, дано. Вярвай и за мен, мила моя.

Ст. Ст. до М. Ст. 23.VIII. 1952

„Любима моя, не ми се сърди (прощавай, знам че няма да ми се сърдиш. Ще се тревожиш) за това объркано и тъжно писмо. Но това са днес настроенята ми. Споделям ги с теб, моя сладка боровинке.

Сега е вечер. Събота вечер. Какво ли правиш ти сега? Аз използвам последната светлина за да завърша писмото та да може да замине утре сутринта. Ако не успея – ще го допълня.

Прощавай че ти пиша с молив. Писалката не е в състояние.

Линушка, аз завърших сказката за средновековните градища, крепости и градове. Ще я препиша на чисто и ще ти я изпратя за коригиране. Измерена е за 10 минути. Това успях да скълпя в тая седмица, при тия настроенята. Надявам се че има хубави места. Гледай, моля те да я предадеш на Станка Пенчева до идущата неделя.

И пиши ми повече за себе си. Моля ти се. Ако аз нося такива мисли, такива настроенята, то ти поне, Линушка, недей се поддава. Ти си толко жизнен човек, толко крепка душа. Толко хубаво е, че те имам, че се водим за ръка. Обич моя – неизказано съм щастлив и горд с теб.

Целувам те,

твой предан Станюшко
Вечерта на 23.VIII.1952 г.
Преслав, Стария град”

Аз също пишех много често и ето за доказателство няколко пасажа от мое писмо.

М. Ст. до Ст. Ст. 25.VIII.1952 г.

София, вечерта

Ненагледна моя обич, галена моя,

как ми се иска да притисна до себе си тази черна главичка, глупавичкото ми, тъжното ми момче! Бъди ми спокойно, мое мило, бъди ми весело, бодро, не бъди намусено. Щом като ме обичаш така, не се ли радваш, че и аз те обичам? Оттук трябва да идва за нас всичко мажорно. А ние се трепем, ядосваме се за дребни неща. Те не са важни, милото ми, само че не всякога човек помни, че не са важни. Сърчице мое, тъй те обичам, бъди ми радостно. Ах Станюшенка, толкова много изживяхме и го забравихме вече и не в негово име трябва да бъдем щастливи. Имаше време, когато зад нас стоеше само тежкото, само мъчителните спомени. Но вече не е така. Сега зад нас са две години и половина щастие, наше щастие.

.....

А ето, и аз съм пак на работа, която обичам и хиляди нишки ни свързват, няма неща, които са чужди на другия.

.....

Не унивай, милото ми, не губи интерес към работата, към хората. Покажи им спокойно и бодро лице – такова трябва да бъде то, ако ме обичаш, вярваш, че те обичам и си щастлив от това. Дори и да ти е тъжно понякога. И аз си поплаках днес на работа, и вчера също, и сега като чета писмото ти. Но ти вярно си познал – писмото ти не ме разстрои, защото аз имам вяра в теб, зная, че това настроение ще мине. Верно е, миличкото ми,

че много неща са само суета, но има и такива, за които си струва да се живее и ти го знаеш. И между тези неща нашата обич не е на последно място, тя ще е с нас, каквото и да вършим.

.....

Обичай Преслав. И той е наш, и него завладяхме тежко, но колко хубаво беше там миналата есен, на неудобните легла, в ранните утрини . . . Мисли си за хубавите неща, мое галено и не тъгувай. А колко ще бъде хубаво като си дойдеш!

.....

Мили мой, искам да ти кажа, че съм ти благодарна за писмото, това объркано писмо. В него има и любов и доверие. Аз за тях държа повече от всичко на света, докато ги има между нас – нищо не е страшно.

.....

Лека нощ, сърчице.

Нежно те целувам.

Линушка

Тези писма и още много други, също изпълнени с нежност, са писани две години след нашата женитба със Станчо. В такъв дух е цялата ни кореспонденция през следващите години, което може би изглежда почти чудно. Но ето няколко пасажа от писма от 1965 г., само една година преди да се случат нещата, преди Станчо да поиска да се разведем.

Станчо Станчев до Магдалина Станчева

София, 16.VI.1965 г.

„Мила моя Линушка,

Утре е 17 юни! Честито моя, обич! Натръскахме неусетно 15 години. Дано щастието и занапред да е благосклонно към нас. Жалко е само, че такава позакръглена годишнина посрещаме отделно, но за пръв път ли? Ние сме си пак заедно, както винаги. Късно е, но не ми се иска да си лягам преди да съм си поприказвал с теб.

.....

Така минаха тия три дни откак замина ти, Линушка. . .

Ст. Ст. до М. Ст.

София, 20.VI.1965, 18 ч.

Мила Линушка,

Една седмица измина без теб. Утре ще стане точно. . . В петък вечерта пътувах с Гълъбов и Велизар за Търново.

.....

Много делови отчет стана, обич моя. Не остана място. Искан ми се да ми пишеш честичко и разбира се да почиваш добре, да се печеш, да прекарваш весело и да мислиш за своя Станюша, който те целува от далеч.

Ст. Ст. до М. Ст.

29.VI.1965 г.

Мила моя Линушка,

След като известно време – миналата седмица – няхах никакво писмо от теб, сега в разстояние на два-три дни имам вече две – едно по Иван и сега преди малко друго по бърза поща. Радвам се, спокоен съм душевно от вестите. Щом ти си добре – значи добре сме.

.....

Моя обич, много ми е чоглаво без теб дори в този хубав приветлив наш дом. Липсваш ми със съвета си, с усмивката си, със себе си. Затова пък в събота да е живот и здраве ще се видим. Заминавам сигурно в четвъртък, но събота и неделя съм си у нас. За всеки случай ще ти оставя бележка в бюрото.

Сега – целувам те, моя обич, за добър път и щастливо завръщане.

Твой Станюшко

М. Ст. до Ст. Ст.

9.VI.1965 г., София

Мили Станюшенка,

До този момент нямам още вест от тебе, но се надявам, че си ми писал и тя пътува. Пиша ти рано сутринта преди работа, от дома. Сега пък аз съм самичка тук. Но тези дни имах доста работа, та още не съм се заседяла вкъщи. Твоят доклад е преписан и даден за превод на Пулиев. Ще го донесе в неделя за проверка и в понеделник вероятно ще бъде готов. Ще бързам веднага да го пратя. По-скоро от това не беше възможно да се преведе.

.....

По къщата няма нищо особено. Сварих един буркан сладко от ягоди, купих хубави сардели и соленки, английски чай – изобщо „баба мравка“! Старая се и аз да намериш нещо приятно вкъщи като се върнеш.

.....

Целувам те, чакам писъмца.

Лина

М. Ст. до Ст. Ст.

17.VI.1965 г.

Петнадесет години от Щастливия ден

Мили Станюша,

Пиша ти рано сутринта на нашия празник. Не сме заедно на този ден, но аз си мисля за теб и те чувствам близко както винаги. Колкото и банално да ти звучи това, сърчицето ми, то е верно. Мъчно ми е, че си сам. Но ти всъщност не си сам. Защото в нашия дом всичко е следа от живота на двама ни и не вярвам, че когато ме няма там физически, ти все пак не ме усещаш в толкова много дребни неща. Така и аз побутвам твоите работи, когато не си у дома.

Какво да си пожелаем, мили Станюша. Преди всичко да сме заедно здрави, спокойни, уверени един в друг, а оттам нататък – каквото животът ни поднесе. Той не ни е щадил и все пак ние винаги сме си казвали, че не е бил и скъперник към нас. Най-голямото благо, което ни е дал е, че ни е събрал заедно. Вече за това трябва да сме винаги благодарни. Целувам те за нашия празник, мили Станюшка.

Лина

.....

Връщам се към първите години след женитбата ни през 1950 г., когато работех в Университета, завеждах библиотеките на Философския и на Педагогическия институт. Но тази работа не ме задоволяваше. Тя беше за човек, който не иска да се преуморява, а времето да минава. Условията във Философския факултет бяха повече от добри – спокойни кабинети, много книги на разположение, малко търсене от преподавателите, а студентите изобщо не ползваха тази библиотека.

Повишиха ме, но аз не издържах вече на тази работа и се стараех да се информирам за работа в музей. Разбира се, за Археологическия не мислех – там в Античния отдел работеше Теофил Иванов, а в Средновековния – Станчо Станчев.

През 1952 г. постъпих в **Градския музей**. Началникът на отдел Култура при СГНС (Софийски градски народен съвет) много се зарадва като кандидатствах там, защото считаше, че в този техен музей нищо не се случва. И наистина, там имаше само една богата снимкова сбирка и нейната уредничка Виолета Помадова. Ръководител на музея е бил за кратко Цанко Лавренов. Той се появи няколко пъти, слабичък, деликатен, вече болен – искаше да се пенсионира. При едно от тези идвания в музея Цанко Лавренов разказа, как е подтиквал Златю Бояджиев да започне да рисува с лявата си ръка след неговото боледуване и след парализата на

дясната му ръка. Той се гордееше, че е успял да върне към творчество този интересен творец. Може би съвсем не му е тук мястото, но искам да спомена накратко нещо за Златю Бояджиев. Той мъчно говореше след боледуването си, но много настойчиво ухажваше Лили Ботушарова. Лили работеше в пловдивския Археологически музей и изнесе на плещите си много напрегнатите години на разкопки в Пловдив, свързани със строителство и различни изкопни дейности. Тя беше класически филолог по образование, както впрочем голяма част от археолозите (Иван Венедиков, Станчо Станчев – Ваклинов, Цветана Дремсизова, Вера Антонова и още много други из цялата страна). Та Златю Бояджиев непрекъснато говореше на Лили да отиде при него, а тя шеговито му отговаряше да я остави на мира. Веднъж обядвахме с Лили Ботушарова в Клуба на журналистите, той седна при нас и с мъка и с усмивка продължи своите настойчиви ухажвания. Музеят се подготви за преустройство. Възложиха ми да направя доклад за бъдещото му развитие и дейност и дори го изнесох пред пленум на Изпълкома на Градския съвет. Разбира се, трябваше да се взема пример от Москва. И в новите си задачи музеят се нарече Музей за история и изграждане на София, подобно на Московския. Много скоро “изграждането“ отпадна и се заловихме да трупаме музейни ценности за всички софийски епохи. Работех тази работа с желание и увлечение.

През есента на 1952 г. се случи едно забележително откритие в българската средновековна археология – във Велики Преслав. В Симеоновата столица бе разкрита гробницата с надгробния надпис на Мостич, чъргобиля при цар Симеон и при цар Петър, един от най-приближените до българския владетел боляри. Съпругът ми Станчо Станчев беше отишъл в Преслав да довърши започнати през лятото разкопки. Успях да взема малко отпускат и отидох при него. С помощта на няколко работници той довършваше разкриването на една църква,

разположена в ниската част на старата столица. Тази местност се нарича Селище. Там са пръснати останките на църкви, на манастирски сгради и на следите от имения на великопреславски граждани. Името Селище вероятно не е случайно – това е бил обширен и оживен квартал във Външния град на Велики Преслав. Сега тук беше тихо и спокойно, далеч от пътя, който пресича Стария град, както тук наричат останките на Велики Преслав. Рядко се чуваха звънците на стадо овце. Всички някогашни постройки са отдавна заравнени със земята, защото строителният материал е бил изнасян оттук през вековете за други строежи. Само вече разкопаните от археолози постройки се белеят като начертани на прегорялото есенно поле.

Така изглеждаха и останките на църквата, която Станчо се готвеше да разчисти, за да изясни подробностите на плана ѝ. Още в началото на нейното разкриване фрагменти от мраморни колони, от разноцветно стъкло за прозорци, от мозаични кубчета са подсказвали, че това е била богато украсена църква. Във вътрешността ѝ са открити гробници, ограбени в миналото и разпръснати скелети на погребаните.

Докато Станчо работеше вътре в църквата, каквато му беше задачата, на мен ми правеше удоволствие да седя край северната ѝ външна стена и леко да човъркам пръстта с дървен нож – безопасният инструмент на археолога. Видя ми се чудно, че на това място извън църквата се откриват късчета от стъклено кандило и от медните верижки, с които е било окачено. Нещо е имало тук, добре беше да се поразчисти пръстта. Постепенно се очертаха стените на малка долепена до църковната стена пристройка. Станчо, който все ме подканяше да се разхождам или да почивам, също се интересува, когато ножът ми започна да опира в нещо твърдо, на еднаква дълбочина навсякъде, вероятно някаква плоча. Двамата търпеливо изваждахме пръстта между стените. И когато с ръце отстраних последната пръст над плочата, пред очите ми се появиха едро врязани букви – СЮМЕ . . . Името Симеон! Двамата със Станчо едновременно се

погледнахме. За себе си и досега мисля, че това не беше само смаян поглед, а по-скоро безумен. Името Симеон на каменна плоча! Дотогава това име не се беше откривало врязано на камък. Случваше се нещо, от което може да загубиш разсъдък. Нима под тази плоча? . . .

Разчистихме я с безкрайно внимание. На нея в дванадесет реда бе врязан надпис на старобългарски. В превод на съвременен български език надписът гласи:

Тук лежи Мо-
стич, който бе
чъргубиля при
цар Симеон
и при цар Петър.
А на осемде-
сет години, като оста-
ви чъргубил-
ството и цялото свое имущество,
стана чернори-
зец и в това (положение)
свърши своя живот.

Да, не беше Симеон, не беше царски този гроб. Но Мостич беше живял до царя, служил му бе и бе седял на трапезата му.

Плочата с надписа беше здраво споена към стените на гробницата. Октомврийският ден клонеше към залез. Рисковано беше да започваме нейното изваждане, защото светлината и времето за документация намаляваха. А и какво ще бъде положението в гробната камера, която плочата покриваше? Около нас се бяха насъбрали трима овчари с дълги геги и питаха какво се открива. Ние им казахме, че това е дъното на някакъв гроб, но за съжаление той е бил разровен и опразнен в миналото. Това беше необходима лъжа. Ако кажехме, че под плочата се очаква

самият Мостич, имаше опасност някой да я разбие. Вечерта Станчо се обади по телефона в София на г-жа Вера Мавродинова и ѝ описа находката. Тя каза, че не може да дойде. При нас беше фотографът на музея Хлебаров, а графичната документация Станчо можеше сам да направи отлично.

От стаята в музейното здание, в която спяхме, се виждаше Селище. Беше безсънна тази нощ. Ние много често поглеждахме през прозореца, дали няма някакво движение около църквата. Селище бе застинало неподвижно, пълно с тайните на своето минало.

На сутринта почна трудната работа по отделянето на надгробната плоча от стените на гробницата. Самата плоча – глинест варовик, размекнат от вековната влага в дъждовни и снежни сезони, беше дълбоко напукана, но много здраво замазана към стените на гробницата. Трябваше да се извади без да падне върху съдържанието на гроба. Успяхме и пред нас се откри свитият прегърбен от годините скелет на Мостич. Нищо, никакъв предмет, нито метален кръст, нито керамична икона е била поставена в гроба на монаха – той е бил изпратен към другия свят в проста монашеска риза. Нищо земно не е поставено до него в гроба. Такава е била монашеската практика и волята на Мостич, който „оставил цялото си имущество” при постъпването в манастир.

Със сигурност може да се мисли, че в тази църква, в ограбените гробници вътре в нея, са били погребани членове на царското семейство, щом толкова високопоставен болярин е положен извън нея. Но тези гробове са загубени за българската история. Не може да се каже и кога са били разрушени – в тежките времена на унищожение и грабежи след завладяването на Велики Преслав от византийците в 1001 година или векове по-късно, когато богато градената църква е използвана като кариера за строителен материал. Малко късове от мраморна плоча с останки от друг надпис подсказват колко тежки са загубите.

Антрополози изследваха скелета на Мостич, а по-късно бе направена възстановка на образа и фигурата му. Появиха се много публикации по специализирани научни списания у нас и в чужбина. БАН издаде книга със статиите на Станчо Станчев, на Вера Мавродинова (обширно изследване за всички преславски старобългарски надписи), на антрополозите Балан и Боев за скелета на Мостич. Книгата излезе през 1955 г., цели три години след откриването на надписа – Мавродинова бавеше своята статия.

В публикацията на Станчо Станчев за гроба и надписа в две бележки под линия се споменава моето име; в едната – че по моя инициатива е разкрита гробницата, а в другата – че описанието на гробницата и находките е направено по моите бележки. Вера Мавродинова, която в своята обширна статия се подписва с бащиното си име Иванова (тя е дъщеря на големия български учен Йордан Иванов), е поставила под линия следната бележка: „В работата му (разбирай - на Станчев) помогна другарката му Магдалина Станчева, асистентка в Музея за история на София, която прекарваше отпуска си в Преслав”. Това двукратно „му” се отнася, разбира се, за Станчо. Аз съм наречена негова „другарка” по комунистическите правила, като това определение може да се отнася за всякакви отношения. А бяхме женени от 1950 г. Не е случайно, че се подчертава моето отпускарско пребиваване в Преслав и че аз само съм помагала на Станчо, който разчистил гробницата и надписа.

Но за каквото и другарско помагане да се споменава, аз се чувствам пряко и действено свързана с откриването на надгробния надпис на чъргобиля Мостич. Това е най-дългият надпис от Симеоновата столица, скъпоценно историческо свидетелство с името и длъжността на погребания при царуването на Симеон и на сина му Петър и със сведението, че погребаният е станал монах.

Всъщност, гробът на Мостич можеше да остане неизвестен за българската наука за много дълго време. Самият Мостич, най-

приближеният на великия цар Симеон, също би останал неизвестен и като име, и като образ. Но може би „неизвестен за дълго време” е все някаква надежда. Мостич можеше да остане неизвестен изобщо.

Удивителен е разказът за неговото служене при двама владетели във Великия десети век на България, чак до осемдесетата му година! А сега – ето го, не много висок, прегърбен, с изкривени крака на човек, прекарвал дълго време на коня си. Появата на такава забележителна личност е единствен случай в археологията на Първото българско царство. От 1952 г. до днес не е направено по-значително археологическо откритие в Симеоновата столица. И аз се гордея и съм щастлива, че бях там, че с ръце вдигнах пръстта над името Симеон.

При това поради факта, че Мостич в края на живота си е станал черноризец, т. е. монах, нищо земно не е поставено в гроба до него. Това, без съмнение, е била монашеската практика и волята на Мостич, който “оставил цялото си имущество” при постъпване в манастира. Образът на Мостич беше възстановен след много прецизни измервания на костите на черепа и лицето. Един преславски болярин се появи след повече от хиляда години.

В книгата, в която е публикувано това откритие и изследванията около него, в статията си Станчев изказва благодарност на Магдалина Станчева за оказаната помощ и за това че разкриването на гроба на Мостич е по моя инициатива. Но в моя живот това откритие остава един много силен спомен. Гордея се, че имам пръст в това събитие.

* * *

През петдесетте години на вече миналия век софийската буржоазия, потомствените софийнци, наследниците на влезли в историята фамилии бяха в тежко състояние, в материална нужда, жилищно притеснени – една стая за двама-трима души, останалата част на жилището се напълваше с новозаселени в София хора, главно от селата. В това време ни назначиха

интелигентен директор, Симеон Игнатиевски, земеделец, бивш член на Изпълкома и завеждащ културата, но изпаднал в немилост, поради недолюбване със земеделския новоиздигнат шеф Георги Трайков. Та той ни даваше зелена светлина да действаме и в скоро време фондохранилищата на музея се изпълниха с всякакви свидетелства за историята и живота на София. Скътаните в долапи и сандъци семейни съкровища преминаваха през музейната комисия, в която събрахме умни и опитни специалисти, оценяваха се и бързо се изплащаха. И музеят богатееше. В музея бяха прибрани от киноцентъра, където са се съхранявали неразпръснатите, да не кажа другояче, дворцови мебели и отделни оцелели предмети, както и каляските на Фердинанд, на княз Богориди, първият царски автомобил, т. нар. Солунски фойтон, защото с него Фердинанд посетил Солунския фронт, две-три ланда, а освен това разкошната сбруя на шест коня, заедно с макети на конете, които са теглили царската каляска.

Но разбира се, музеят трябваше да събере и градското всекидневие на София. Втурнахме се всички сами да действаме – времето беше фатално, изселваха, притесняваха, отнемаха жилища на хора, чиито домове бяха малки музейни сбирки. Обикаляхме с моята колега, където ни канеха и където ни насочваха. Издирихме последни доживели потомци на известни старософийски фамилии. Някои от тях бяха доведени до почти мизерни условия на живот. Наред с градския бит издирвахме старософийски шопски дрехи и битови предмети. Скоро събрахме голяма сбирка от знаменитите софийски везани ръкави, а наред с тях и тънко везаните градски кърпи, много прекрасни софийски тъкани ”на кори“ колани, истински богатства от мотиви, градски накити, игли за белите кърпи-фекели, трепкащи нанизии за глава и за шия, плетени пъстри чорапи и всякакви обикновени и необикновени предмети.

Бях почти забравила археологията, когато един ден на 1954 г. изведнъж вдигнаха тротоарните плочи на бул. “Мария Луиза” (тогава бул. Г. Димитров) и на 10-15 см под тях се показаха стени от разни времена – от късната античност до възрожденските градежи. Цялата бъркотия на софийското археологическо наследство можеше да се види по тези изкопи за първата линия на софийския топлопровод. Всеки нов строеж се е намествал както може върху стари стени, рушил е или е надстроявал – иди установявай стратиграфия, отгатвай датировки, събирай стомни и гърнета от XVII в. покрай зидове от IX в.! Нищо не можеше да се запази на място – изкопът се изсичаше с вертикални стени, беше дълбок до 3 м и в него се полагаха бетонни клетки, които трябваше да поемат различни инсталации.

В отсечката южно от кръстовището на булеварда с улица “Пиротска” (която беше получила името “Жданов”, после го смениха, понеже Жданов беше изпаднал в немилост пред Сталин, после май че дойде името Тито, а накрая надделя българската посока към Пирот) се откриха останките на две малки еднокорабни църкви. Те са се издигали тук, край главната улица на София, вечната улица север-юг, наследена от времето на Сердика. Но когато са строени, тя е била много по-тясна от днешния булевард. А когато по времето на кмета Димитър Петков (1887-1893 г.) е приложен първият следосвободенски градоустройствен план и булевардът е бил разширен, двете църкви просто са били прерязани.

Поисках да се прекъсне работата в тази част на булеварда и започнахме внимателно разкриване на останките на църквите. Оказа се, че северната е била изоставена (може би е била по-старата или е била пострадала) и после помещението е използвано за някаква занаятчийска дейност. Като разчистихме вътрешността на втората църквица, разположена южно от първата, пред очите ни се откриха прекрасни стенописи. В олтарната апсида на изток бяха изписани т. нар. църковни отци. На южната стена беше запазена почти изцяло сцената на Йона,

погълщан от кита. А по на запад бяха ктиторите в тържествени облекла. За съжаление и фигурите на църковните отци и тези на ктиторите бяха оцелели само до под раменете. Цветовете им бяха съвсем свежи, с чудесно изписани детайли на облеклата. В спомените на софиянци от онези години, когато църквата е била прерязана, за да се прокара западният тротоар на булеварда се казва, че много жени, главно възрастни, се струпвали и не давали да се разрушава тази чудесна църквица, посветена на “Св. Богородица”.

Можеше ли сега да се направи нещо за запазването на оцелелите части на църквата *in situ*, както казваме ние, археолозите – т. е. на място? Докато разчиствахме вътрешността ѝ приведени, на колене, почти лазейки, над нас от всички страни около изкопа се трупаха любопитни хора, питаха, коментираха. Започнах да търся съмишленици на идеята да се запазят останките поне на едната църква, на тази със стенописите. Виках архитекти, инженерите на обекта и им говорех колко интересно би било да се запази църквичката под стъкло – в София съм виждала такива стъклени настилки над сутеренни помещения. Можеше дори да се направи вход от запад, от сутерена на магазина, в който опираха южната и северната стена на църквата. Уви, това на всички се виждаше неосъществимо фантазиране. Опитвах се да привлека за идеята ръководителя на Средновековния отдел на Археологическия музей г-жа Вера Мавродинова. Тя дойде със своите сътрудници. Изказа мнение, че стенописите са от XVII в. според някои характерни елементи на облеклата на светите църковни отци Василий Велики, Кирил, Григорий и в сцената Йона и кита, който се готви да погълне пророка. Сцената бе представена в долната част на южната стена. Китът е огромен, тъмен, плува в тъмносините морски води, устремен към Йона, който е в бяла дреха. Но тя не мислеше, че е възможно да се съхрани тук църквичката.

Каква всъщност е историята с Йона? Признавам, че тогава, през 1954 г. не съм разпитвала за нейното съдържание и значение. Сега, пишейки тези страници от моя разказ, се засрамах, че нито аз, нито този, който би го прочел, разбираме, какво всъщност значи тази сцена, за да намери място в оскъдното пространство за изписване.

Обадих се по телефона на уважаваната от мен Лозинка Койнова-Арнаудова, художник-реставратор. Познавам се с нея отдавна. Тя прекара в Боянската църква повече от 15 години, почиствайки и укрепвайки великолепните ѝ стенописи. Предполагам, че независимо от мъчително бавния процес на работата, който изисква знание, професионализъм и велико търпение тя е преживяла там и много радост. Но не ѝ бяха спестени огорчения от упреците на нейни колеги и накрая от прекъсването на нейната работа. Помолих да ми обясни сцената с Йона и кита и ето нейната информация: Йона е пророк, живял осем столетия преди Христа. Той възвестявал на хората за истинския Бог. Пътувайки, той стигнал до град Ниневия, столицата на Асирия. Там го изпратил Бог, за да предсказва на хората идването Му. Но Йона видял бъдещите беди на града, различните вери там и избягал с кораб от Ниневия. В морето корабът бил застигнат от силна буря, изпратена от Бога, задето Йона не е изпълнил дълга си на пророк. Йона спял в трюма, събудили го и го хвърлили в морето. Насреща му се явил огромен кит, който го погълнал. Йона прекарал три дни и три нощи в утробата на кита и след това бил изхвърлен в морето. Тогава Йона отново отишъл в Ниневия и проповядвал идването на истинския Бог. Хората го слушали и повярвали на думите му. Чудото с пророк Йона Христос припомня на близките си – той също остава три дни в смъртта и след това възкръсва. Чудна е историята на Йона – човек не трябва да бяга от дълга си, колкото и да е трудно неговото изпълнение. Срещата ми с тази църквица, гдето бе запазена изцяло сцената на Йона с кита не ми се вижда

незначителна. Още тогава се започваше срещата ми с трудния за изпълнение дълг.

Стенописите не загинаха. Заведох директора ни да ги види и той се съгласи да ги извадим и приберем в музея. Тази работа извърши Карло Йорданов, художник-консерватор на икони и стенописи, работеше преди това в Археологическия музей. Извърши я много добре. Стенописите са монтирани на дървена скара върху гипсова основа и могат да се експонират. Излагали сме ги на различни наши изложби у нас и в други страни, особено изцяло запазената сцена Йона и китът.

Във времето, към което се отнася построяването на тези църквици, софиянци са погребвали покойниците си в църковните дворове. И тук в пръстта около откритите в изкопа за топлопровод църкви имаше части от човешки скелети, но запазени гробове не се откриха. На две места намерихме човешки черепа. Единият беше до олтарната апсида с много неправилна форма. Палеоантропологът д-р Боев прецени, че това е череп на ненормален човек. В средновековието такива хора са живеели край църквите. Вторият череп лежеше върху малко късче хартия със старопечатен текст. Може би такава е била волята на покойника да се сложат до главата му печатни слова, може би молитва, може би евангелски текст.

Само на това място находките от изкопа за топлопровод бяха свързани с вратата и отвъдното. Иначе по цялата дължина на изкопа, който минаваше по вечната главна градска улица, находките бяха свързани с живота на хората. Най-многобройни бяха късовете домашни глинени съдове – паници, купи, гърнета, кани. Храна и хранене – вечната грижа на човека... Но не само това. Кой знае как неприбрани, нескътани, намерихме четири гривни от сребро, много богато и красиво изработени, съвсем еднакви и по формата и по украсата си, но с различна големина – две по-големи и две по-малки. Но и четирите са били предназначени за тънки

момински ръце, може би за две сестри. Гривните са отворени, отвътре плоски, отгоре с майсторски подредени орнаменти от сребърна жичка и сребърни едри и дребни гранули (зрънца). Гривните сякаш не са носени, въпреки че едната бе счупена на три парчета. Може би са били укрити, кой знае... Нашият музей поощряваше със скромни суми работниците, за да внимават за находки и да ми ги предават. За тази находка намервачът бе добре възнаграден. Скоро след гривните друг работник намери златно пръстенче. Халката му бе съвсем тънка и към нея беше прикрепено гнездо с миниатюрно червено камъче. Работникът, който го предаде, също получи възнаграждение, но по-малко. Той, обаче, си мислеше, че простата халкичка е много по-ценна, защото е златна, а прекрасните четири гривни са само сребърни...

На ул. Искър, близо до пресечката с ул. Сердика, на едно повдигнато над околното ниво на улиците място, някога стоеше малка къщица, необитаема, затворена, с тъмни прозорци. Кой знае как и защо бе оцеляла. Тя беше от “турско време”, обиколена от три страни с жилищни кооперации, строени през двадесетте години на ХХ век. Изглежда, че строителите на съседните сгради бяха разбрали, че и да я съборят, няма да спечелят терен за строеж на нейното място – къщичката беше стъпила върху крепостната стена на Сердика, прилепила се беше с крехката зидария на своите стенички върху нейния мощен гръб. А крепостната стена тук беше оцеляла на височина три метра над нивото на античния град. При това дебелината на това място беше цели 6 метра, защото освен двата пояса на крепостта – единият от началото на IV в., а другият – от VI в., от вътрешната ѝ страна беше изградено рамото на стълба, по която войниците са се качвали на площадката зад зъберите. В края на краищата, един ден старата къщичка изчезна и беше време да се покаже какво всъщност представлява пиедесталът, върху който тя бе стъпила. Д-р Иван Велков, бащата на проф. Велизар Велков, се появи в музея с молба да

поеме той разкриването на стената. За съжаление там вече се бяха намесили строители и по най-безобразен начин отрязаха част от стената на североизточната кръгла кула, за да построят контролен пункт за минералния извор. Така бе засегнато историческо място, гдето се бяха водили битки за защита на града. А имаше достатъчно място извън кулата за строеж на контролния пункт. Но нямаше почит към старината, към миналото на града.

От тази кула към запад има още два съхранени участъка от северната крепостна стена – една триъгълна кула в подземната зала на ъгловата сграда на бул. Екзарх Йосиф и бул. Мария Луиза и спасените с голямо усилие останки от друга кула в сутерена на Халите. Те могат да се видят и сега.

Иван Велков скоро се отказа да продължи разкопките – явно беше, че не можем да възнаградим прилично труда му – и аз трябваше да довърша разчистването на това място. Освободихме кулата с по един участък от северната и един от източната стена, с помещения за стражите вътре в градската площ и много следи от вражески удари. Кръпки по външното лице, обърнато към нападателите, подсказват, че това място на крепостта е било обект на вражески атаки. Пръстта бе наситена с късове от счупени гърнета, вероятно изхвърляни навън от стената през време на дългите обсади. В това време на голяма безработица в средата на петдесетте години на миналия век на разкопките работеха само интелигентни хора. Защото това копаене им беше по силите – без норма, внимателно. Тогава сред тях беше един опитен хирург и един друг лекар, млад, минал през милиция и затвор, моя братовчедка физичка (те се ожениха после), един класически филолог, изтънчено и деликатно момче, и други, за които бе трудно да намерят работа. Такова беше времето за тези хора, че малката надница на разкопките и фактът, че са на работа, беше вече някаква защита. Да си без работа беше рисковано. Нашият

директор Игнатиевски доведе на разкопките Веселин Георгиев, член на Изпълкома на София. Опитах се да му представя тази интелигенция с кирки и лопати, но не последва промяна за тях.

Много по-трудна беше срещата ми с голяма група безработни, които бяха научили, че ще се правят разкопки при ротондата “Св. Георги” и в пространството източно от нея. В този вътрешен двор бяха натрупани пръст и боклуци от строежите на съседните сгради. В Археологическия музей се интересуваха преди всичко от ротондата. Тогава от нея на повърхността се показваше само централната ѝ част с цилиндричния барабан под купола. Имаше заповед на директора на Археологическия институт за колектив начело с Иван Венедиков, който да се заеме с цялостното разкриване на ротондата.

На изток от тази изключителна сграда всичко беше засипано с остатъци от строежите около този вътрешен двор – сградите на президентството и хотел „Балкан” (сега „Шератон”), и с камари от пръст и боклуци, останки от разрушените от бомби стари сгради. Помня това място – църквата Св. Георги като дете, когато сме идвали тук с майка ми. Тогава около ротондата имаше желязна ограда, при която се разполагаше пазар на стари книги и на цветя. От цялата сложна и красива архитектурна композиция на повърхността на някогашна София стърчеше само цилиндричната част с купола, затова и площадчето около нея беше кръгло. А към изток се притискаха едно до друго малки магазинчета – за вълна, за бои, за стари дрехи, за дребни стоки за всекидневието. Тези магазинчета приближаваха живота до тази най-древна оцеляла сердикийска сграда. Сега, обаче, през 1955 г. около ротондата всичко напомняше разрушението, което София бе преживяла.

Разкопките разкриха първоначалния план на тази чудесна сграда: входът от запад през първия овален вестибюл между две двойки колони бе унищожен от строежа на хотела и на алеята край него; след това се влиза в

кръстовидно пространство, от което през два засводени входа се преминава към следващото тържествено преддверие с четири ниши в стените; в тях вероятно са били поставени скулптури. От това преддверие движението се е разпределяло в три посоки – към централното кръгло пространство, самата ротонда, и към две странични помещения, които фланкират ротондата и завършват на изток с полукръгли ниши. Тези странични помещения сякаш пазят самата ротонда – централната кръгла зала за тържествени церемонии. Времето е разрушавало и обезличавало тази великолепна архитектурна творба, осакатявало я, заличавало първоначалния замисъл на създателите ѝ. Християнските времена от X в. нататък ѝ придали ново духовно съдържание с великолепни стенописи, правени от отлични майстори на това изкуство. Но времето на османското господство ги скрilo под нова мазилка и надписи от Корана. А отвън, до югозападния ъгъл на оцелялата сграда, било издигнато минаре. То е било премахнато след Освобождението, когато тук било възстановено християнското богослужение. Но при разкопките беше разкрита основата, върху която е стъпвало. Мнозина от работниците се опитваха да го доразрушат, за да открият стените на първоначалната сграда. Но това беше изключително здрав градеж от камъни и неразбиваема спойка. Високо ще да се е издигало това минаре, основата му трябвало да е много здрава.

Източно от ротондата проучването на вътрешния двор, обиколен според проекта от тротоари и улично платно, трябваше да се ръководи също от Археологическия институт. Иван Венедиков прехвърли тази задача на Станчо Станчев, който влизаше в колектива за тези разкопки. Но той нямаше интерес към такъв обект и прехвърли задачата на мен.

Това място се оказа изключително богато с археология. Дворът попадеше върху почти цяла инсула на Сердика. Тя е била непрекъснато обитавана и се разкриха останки от строежи от II в. до XVII в. Стараех се да разкривам оцелялото така, че да се съхранят следите на всички тези

епохи. Някои от тях са ярко представени: второто столетие – с прокараната тогава улица север-юг, която отделя инсулата с ротондата “Св. Георги” от новоразкритата; в нея към края на третото столетие е била построена обществена сграда с вход откъм улицата в трикорабна зала с ниши в стените и с многоцветна мозайка на пода, а на изток от тази зала – красиво осмоъгълно пространство – октогон, покрито някога с купол, носен от осем колони, свързани с арки. През четвъртото столетие тази величествена сграда е превърната в църква – източната ѝ стена е пробита и към нея е построена олтарна апсида. Откриха се и мраморните плочи с християнски символи, които са отделяли олтара от пространството за богомолци. В залата, разположена на юг е устроено подподомото отопление – хипокауст.

По-късно на това място са настъпили времена на разруха и запустение. Едва през Второто българско царство, след XII в. край порутената и засипана раннохристиянска църква, е построено неголямо, но богато украсено жилище, може би за духовно лице, което е служело в ротондата Св. Георги. То е долепено до западната стена на разрушената църква, но не стъпва върху развалините и вероятно защото мястото ѝ се е считало за свято. Две столетия по-късно, след завладяването на града от турците, цялото пространство над полузасипаните църковни развалини е било покрито с турски жилища, гъсто притиснати едно до друго, с изкопани край тях боклучни ями и кладенци. Техните основи трябваше да се отстранят, за да се разкрие трикорабната зала пред октогона. Запазих само стените на много солидно изградено жилище, в югоизточния ъгъл на този археологически ансамбъл, което се датира в XVII в., както и очертанията на жилища и кладенци.

Човек би казал, че този толкова богат археологически ансамбъл след разкриването му ще бъде посрещнат със задоволство от хората, които се занимават със софийския център. Но не беше така. Най-напред комисия от Археологическия институт трябваше да “приеме” направеното. Тя се

ръководеше от директора на Института акад. Миятев, участваше и Теофил Иванов. Не дойдоха да вземат участие нито Венедиков, нито Станчо Станчев (Ваклинов), който всъщност отговаряше за разкопките източно от ротондата. Мисля, че изречените думи не бяха свободна от човешки пристрастия преценка. Теофил Иванов дори каза, че тези развалини били като “гнили зъби” в съседство с новите строежи. Не можах да се овладея, казах: “Как може един археолог да говори така”? Съжалявам, че не се стърпях. Миятев се опитваше да успокои нещата. Като че ли не се взе определено решение.

Но не археолози, а главният архитект на София трябваше да каже, каква ще бъде съдбата на този богат с история вътрешен двор. Това беше архитект Данко Митов. Той пристигна със свой сътрудник. Аз обяснявах, той мълчеше. Накрая каза, че по проект трябва да се засипе, да се изгради в средата “водно огледало” (така наричат тези плитки басейни, които хората превръщат в кошчета за боклук). Бях изненадана. Питам: “Но защо?” Отговори ми, че тук трябвало да си играят децата от съседните жилища. Всъщност от всички обиколни сгради само в сградата на т. нар. Детмаг имаше жилища. За тях било. Бях напрегната, преуморена и реагирах: ”Ами тези хора като искат децата им да играят на зелена трева, да са отишли в Булина ливада, а не в центъра на София”. Данко Митов ме погледна и каза нещо, че за такива приказки да не си изгубя работата. Не ме уволниха, не засипаха старините. Почти винаги, когато минавам оттам, има групи туристи, на които обясняват, че това е най-наситеното с останки от няколко епохи място в София.

По-различно протекоха нещата в западния край на двора, където обиколната алея минаваше край дискретния вход на хотел “Балкан”. Оказа се, че през този вход влизат партийните и държавни ръководители, когато има приеми и други тържествени срещи в хотела – тогава най-официално място за такива събития в София. А новооткритите части на ротондата Св.

Георги приближаваха твърде много към тази страна на хотела, стесняваха алеята. Инвеститорът на хотела, тогава още млад архитект, твърдеше, че не е възможно да се запазят, защото по тази част на алеята ще преминават “чайки” (огромните автомобили, използвани само от най-висши държавни и партийни ръководители) и то придружавани от двете страни от мотоциклети за охрана. Опитвах се да убедя инвеститора арх. Шишков, че това място е скъпоценно със старините си, но той ми каза: ”Аз ще те срещна с човека от партията. Той ще те убеди, че не може да се запазят тези стени от ротондата”. И наистина доведе един човек с поизтърган балтон и кепе на главата, с интелигентен вид. Аз си казах моето и доста ядосана завърших: ”Ако толкова ви пречат тези археологически паметници, съборете всичко, та да има място за Чайките”. Какво беше моето учудване, когато той се поусмихна и каза: ”Чакайте, бе другарко, не се предавайте. Ще определим сега ширината на алеята, ще осигурим място за колите, моторите ще минават пред тях и ще си останат старите стени.” По-късно разбрах, че съпругата му е класически филолог по образование, учителка. Така Шишков се успокои. Запази се съвсем малко от стената на овалния вестибюл, а в настилката по моя молба беше очертан неговият план. Спаси се максимално възможното.

Две години работихме в този вътрешен двор – 1955-1956. През 1958 г. се наложиха някои проверки, защото правиха консервация на старините там. За цялото време на разкопките се откриха много интересни находки. Турският жилищен квартал стана причина да се създаде в музея първата голяма сбирка от турски фаянс от различни типове: великолепият строг тип Дамаск с изящни стилизирани цветни мотиви с фин черен контур и преобладаващо кобалтово синьо и нежно водно зелено рисувани върху стройни кани и големи блюда, свежият и жизнен тип Родос с кобалтово и тюркоазено синьо, с ярко зелени листчета и цветчета, изпълнени с т. нар. арменска глина - доматено червена гъста, почти релефна. Безбройни

късчета от малки съдчета – купички, филджани, панички с непретенциозна украса се отнасяха вече към XVIII в. и вероятно бяха произведени в Кютахия, при южния черноморски бряг. Едно много красиво блюдо с концентрични кръгове от дребни светло сини цветчета и тук-там някое едро кобалтово синьо първите изследователи на турския фаянс определят като тип Златен рог. От всички типове имаше в София, важен град на голямата империя, най-важният след Истанбул в европейските земи ...

Но в този същия град, от същото време, се откриха и изящни предмети, донесени тук от Запад. Като почиствахме камък по камък настилката на античната улица, блесна с неповяхващия блясък на златото една гривна, италианско изделие от XVI в., съставена от леко огънати овални кухи халки и с изящно гравирани фермуар. Такава изработка имат златните огърлици от несебърското съкровище, също обяснено с връзките на Несебър с италианските градове. Още по-красноречиво, удивително и прекрасно беше откриването на две напълно запазени фаянсови кани, типични за произвежданите във Флоренция през XV век – бели, рисувани с кобалтово синьо и малко жълто с характерните за онзи чуден ренесансов град мотиви – медальон с красива птица в него.

Признавам си, че съм горда с този толкова богат археологически ансамбъл, толкова показателен за софийската история. Вярвам, че щом той оцеля досега, ще оцелее и в бъдещето. Разбира се, четирисезонният климат на София не е благоприятен за открито представяне на археологически паметници. Понякога съм мислила, че с време ще се намери начин за защита на старините във Вътрешния двор с някаква невидима материя. Но това би поставило други проблеми – как да се отвеждат води и снегове. Засега това, което успях да направя, е че по Проект ЮНЕСКО – ПРООН – За запазване на археологическите паметници на София в съвременна градска среда – получихме достатъчно количество от специален препарат,

който се нанася върху повърхността на археологическата структура и я защитава от атмосферни и други увреждащи фактори.

Но това стана малко по-късно. Защото след Вътрешен двор (както този обект най-кратко се споменава) последваха други разкопки на други строежи и все повече се поставяше въпросът какво и как може да се запази. В София са редки възможностите за запазване наоткрито. Обикновено именно бъдещи строежи стават причина за започване на разкопки. Постепенно си бях извоювала правото веднага щом почнеш някаква изкопна работа в територията на Сердика, да се намесвам, да поискам време за разкопки, средства за разкопките от инвеститора на строежа и, когато това беше възможно – запазване на откритото в сутеренни помещения. В такъв случай те са много по-добре защитени, а винаги имаше шанс да бъдат и добре представени след време. И това се осъществява. Съвсем неотдавна запазените части от крепостната стена и строежи край нея в подземна зала на Министерството на културата станаха достъпни, защото предприемчив човек уреди там кафе-бар или нещо подобно. Има и други места, където още не са реализирани такива идеи, чрез които, както се казва, старините са ефектно социализирани.

Ансамбълът във Вътрешния двор попада в инсула, която е близка до източната крепостна стена на Сердика. След време, през 60-те години на вече миналия век два строежа между улиците Цар Калоян и Лега, южно от бул. Стамболийски станаха повод за археологически разкопки на тези места. Парцелите попадат също в източната част на Сердика. Към запад инсулите, върху които започнаха новите строежи, се ограничават от същата антична улица, която минава покрай ротондата Св. Георги. Улица Цар Калоян е всъщност наследница на тази сердикийска улица – една вечна посока, която се е съхранила през вековете в тази част на града. Нейното продължение на север се откри, когато се строеше сградата на ЦУМ. И там тя беше запазена в същия вид както във Вътрешния двор –

постлана с големи каменни плочи, под които минава иззидан от тухли канал, дълбок 1,20 м, а от двете му страни са поставени глинени водопроводни тръби. Отклонения от тези тръби са захранвали с вода сградите край улицата. Покрай нея, на местото на сградите на Кореком и на хотел Рила, преди да започне техният строеж, успях да осигуря време и средства за разкопки от инвеститорите на строежа. Откриха се забележителни архитектурни останки – една резиденция с красиви архитектурни форми, с кръгли и осмоъгълни помещения (октогони) и с атриум, характерен за богатите жилища, а до нея, към юг – една баня с мозайки, с облечена с мрамор вана и също с осмоъгълно помещение. Банята и резиденцията явно са били свързани. Този богат ансамбъл с повтарящи се архитектурни форми, изграден в най-добрата югоизточна част на Сердика, може би е приемал императора, който казвал “Моят Рим е Сердика” - роденият в Ниш Константин Велики. Но тези красиви сгради продължили да съществуват, ако не в първоначалния си блясък, то все пак достойни да служат за дом на севастократор Калоян, управителя на Средецка област, ктитора на Боянската църква. Великолепните портрети на Калоян и жена му Десислава са достигнали до нас на стената на първото помещение на тази църква, а надписът до портретите съобщава, че годината на изписването на църквата е 1259. Не е случайно, че тази част на София пази дълги векове след времето на севастократора името Калоянова махала и след Освобождението го предава на улицата. Но по незнание на историята на това място улицата е наречена “Цар Калоян”.

Тези години, в които разкривахме археологическите паметници в югоизточната част на София бяха за мен много напрегнато време. В Археологическия отдел на музея бяхме две жени – една уредничка и аз. (Бях се вече явила на конкурс за научен сътрудник - ще го разкажа по-нататък). За кратко време имахме още една колега. Едва се справяхме, защото много често имаше обаждания по телефона за открити при строеж

някъде в София археологически останки. Дълго време няхахме щатен архитект. А когато назначиха един не млад човек - архитект Богоев, той уреди с ръководството на отдела да отговаря за вече обявените за “паметници на културата“, какъвто беше тогава статутът на такива архитектурни обекти. Така че въобще не се появяваше да поеме някъде заснемане на новооткрити археологически паметници.

От самото начало на усилената ни работа в центъра при нас идваше често архитект Юлий Фърков, сътрудник на Института по архитектура при БАН. Той искрено се интересуваше, но рядко отделяше време за последователна работа на нашите обекти. Фърков доведе при нас свой роднина, Стефан Гошев, много талантлив млад човек, който по политически причини, за ”неблагонадежност” не е успял да завърши висше образование по архитектура. На Стефан Гошев изследването на софийската археология дължи най-голямата част от техническата и архитектурна документация на разкопките. Липсата на диплома не му пречеше и чертежите му бяха не само точни, но и изискани във всяко отношение.

Археологическата работа на нашия музей ставаше все по-напрегната. Няколко пъти получавахме съобщения за открити археологически следи в землищата на софийските села и в периферни квартали. Незабавно се отзовавахме и почти винаги обажданията се оказваха основателни – близката околност на столицата беше богата на старини. На такива доброволци се дължи изследването на римски имения и вили край Обеля и Филиповци и в местността Герена. При Обеля се откри римско имение, при което ясно си личеше характерът на стопанството – земеделие и скотовъдство. Но най-яркото впечатление беше, че в останките му бе запечатана картината на загиването му при нападение – ограбването, опожаряването, смъртта на едно момиче в банското помещение под рухналия при пожар покрив, където се бе скрило.

Съвсем друга ситуация представяше разположената край пътя за Банкя, в землището на Филиповци вила. Там се откри разкошно *ratio* – място за отдих и разходка, изградено на леко наклонено към близката рекичка място. В горния му край дъговидна стена затваряше от север откритата към юг полукръгла колонада. Подът ѝ бе постлан с шест различни по мотиви и композиция пъстроцветни мозаечни килими. В средата на колонадата бе построена затворена от три страни стая, а пред нея беше устроен плитък малък басейн. В него бяха заровени три скулптури с формата на херми. Те имат високи постаменти като пресечена пирамида, над която са скулптирани две глави, свързани помежду си в тилната част. Така трите постаментата показват шест образа на различни, но близки по чертите си мъже. Характерни са удължените уши – знак на благородство у някои източни народи. Тази особеност, както и застиналият израз на лицата издават неевропейски тип хора.

Хермите се намериха подредени в легнало положение в басейна, засипани с пръст, която бе силно утъпкана. Разчистването им стана много трудно. Може да се предполага, че укриването е направено преди вестта за приближаващо нашествие, за да се спасят тези необикновени мраморни образи на шест души от един род, но различни по възраст. Това бяха портрети на хора от друга раса. Удължените уши са знак на благородство в Азия и то твърде далеч на Изток. Как са попаднали тук, в тези тракийски земи, завладени от римската империя? Трудно е да се правят хипотези, но все пак трябва да се мисли за времето, когато империята се е простирала навътре в съседния източен континент. Азиатски са тези изтеглени увиснали уши, тези странни лица.

Полукръглото *ratio* беше цялото покрито с многоцветни мозайки, разделени на правоъгълни килими, всеки с различна композиция. За да се разположат в дъговидната площ те бяха отделени с трапецовидни форми, запълнени с различни мозаечни мотиви само в сиво и бяло, така че да

отделят тонално многоцветните килими. За съжаление, мозайките бяха доста напукани и повредени. Все пак, специалисти консерватори успяха да ги отделят от земята и ги укрепиха на отделни фрагменти.

Обширни стопански сгради е имала вилата в квартал Герена. Нейните собственици бяха си изградили мавзолей – красива триконхална постройка с четири гробни камери. Но ако е имало погребани в тези камери, от тях не е останала следа – навярно много отдавна са били ограбени. Но пък никой не беше смутил покоя на един скромен гроб, без всякакви дарове в него, извън мавзолея, но почти долепен до стената му. Двата скелета в този гроб ще да са били на верни на господарите си слуги, заслужили да ги придружават в последното жилище.

Излизанията извън София, когато се откриваха тези антични вили бяха кратки почивки от напрегнатото темпо, с което работехме в центъра. На вилите обикновено работехме с ученици – интелигентни момчета, които създаваха особена атмосфера. Срещата с далечния свят, до който се докосвахме ги впечатляваше. Но те обвиваха тези срещи с разрухата в свежия си хумор и драмата на загиването му се превръщаше просто в приказка.

От вилата на Герена запазихме между новите блокове семейният мавзолей, но той е вече обрасъл с треви и почти не личи. Останките на имението при Обеля – разрушени стени от речен камък и тухла – постепенно се пренесоха в нови зидове по селата. Необикновената градина с patio при Филиповци и при откриването си бе с разрушени почти до основи стени и следите им вече също са потънали в земята. Но фрагментите от мозаечните килими са пренесени в музея. Мислех, че е възможно да се възстанови това чудесно нещо в някоя софийска градина – около три метра висока стена около полукръга с мозайки, колони по вътрешното му очертание, закътаната от вятъра стая с малък басейн пред нея и всичко това под едноскатен покрив с червени керемиди... Но не

можах никого да запала за тази идея. А каква чудесна градинска постройка би било това! Впрочем, кой знае, може някой ден... може да се възпроизведе красивият полукръг, зесенчен от навеса с някаква модерна мозайка (кубчетата на филиповската бяха със страна 1 – 1,5 см), да има пейки, да има виещи се рози по колонките. Какво би струвало на някой от притежателите на новите палати край София да спонсорира създаването на един спомен за сердикийските вили като истинско украшение за някоя софийска градина?

При постъпването си в Музея за история на София бях назначена на длъжност асистент, след три години ме направиха старши асистент, след още две – уредник, после – старши уредник, а от 1962 г. се водех завеждащ отдел. През тези години правех разкопки, отчитах ги на годишните сесии на Археологическия институт при БАН. Общо взето, работата ми се оценяваше добре. Към отдел Култура на общината работеше една много амбициозна началничка на музеите – Стоянка Тютюнджиева. Тя се грижеше главно за създаването на т.нар. къщи-музеи. А те не бяха малко – първата – на Георги Димитров, после на Димитър Благоев, на Васил Коларов, на Георги Кирков, Никола Вапцаров, Николай Хрелков, Петко и Пенчо Славейкови, Христо Смирненски . . . Понякога, като се сменяха нашите директори, тя се опитваше да се намесва и в работата на нашия музей. Беше се появила модата на т.нар. научни групи към разни видове учреждения, музеи и прочие. И Стоянка Тютюнджиева твърдо се зае да направи такава група към нашия музей. Нямахме към кого друго да се насочи и тя реши, че именно аз трябва да стана научен сътрудник.

Научен сътрудник се ставаше, като след като се защити намерението да има научна група, се обяви конкурс. Можеше да се яви всеки, който отговаря на изисквания ценз. Разбира се, и аз трябваше да кандидатствам за собственото си място, което трансформирах в научен сътрудник.

Започнах да се готвя за конкурса, обявен по средновековна археология. Имаше обширен конспект.

В деня на изпита ме поканиха в кабинета на директора на Археологическия институт и музей, където се бяха събрали членовете на изпитната комисия: директорът на института проф. Димитър Димитров, завеждащ късносредновековния отдел проф. Стамен Михайлов и проф. Атанас Милчев от катедрата по археология при СУ. Проф. Димитров трудно понасяше съпруга ми Станчо Станчев, който си позволяваше да е несъгласен с него по много въпроси. Станчо и Стамен Михайлов пък от край време бяха в обтегнати отношения по научни въпроси – ролята на прабългарската култура, Плиска и прочие. А с Милчев отношенията на Станчо съвсем не бяха добри – Станчо беше кандидатствал за доцентура по средновековна археология в СУ, но Димитров предпочете Милчев. Така че тези истории сега можеха да се отразят върху мен, както обикновено се случваше.

Изпитът (първо писмен) трябваше да започне точно в 9 часа и малко преди това ми предложиха да изтегля един от няколко запечатани плика. Падна ми се въпросът „Изкуство на Втората българска държава”. Това не е археологически въпрос в тесния смисъл на думата и, признавам, не беше от въпросите, в които се чувствах най-уверена. Разполагах с време до 13 ч. Настаниха ме на директорското бюро пред куп бели листове. В кабинета остана само Милчев, другите щяха да го сменят по-късно. Милчев се разположи на коженото канапе, отвори някаква книга и си даде задълбочен в четенето вид. Облегнах се на бюрото и останах така неподвижна до 9.30 часа! Не се съмнявах, че моят квестор, без да вдига глава от книгата си, се наслаждаваше на ситуацията, с всяка минута по-доволен от моето бездействие.

Точно в 9.30 часа започнах да пиша и без да спирам, без да се задържам в мислене, писах до 13 часа. Междувременно, Милчев се смени с

Михайлов, а накрая забързан влезе и Димитров. Попитаха ме, свършила ли съм, казах да, подпечатаха листовете (не помня колко бяха, но не бяха малко) и излязох от дирекцията. Качих се в Станчовия кабинет, където той ме чакаше. След 24 часа трябваше да ми съобщят, допускат ли ме до устен изпит. Допуснаха ме, без да си знам оценката. На устен ми се падна Мадарският конник. В онези времена това беше щекотлив въпрос. Преди време се състоя дори бурна дискусия, председателствана от академик Тодор Павлов, отпечатан бе сборник с позициите на изследователите. На дискусията известният тогава Всеволод Николаев провъзгласи конника за образ на персийския цар Дарий!

На устния отговорих добре. Тогава Мадарският конник не ми беше любима тема. Но след години написах книжка за него. Рецензент и редактор ми беше Тотю Тотев, когото винаги съм ценяла. Та той ми каза, че според него моята книжка е най-доброто, написано за конника. След още един ден ми съобщиха, че съм взела изпита отлично. Димитров дори ми каза лично, че писменият бил „готова за печат статия”.

Мина се това, станах научен сътрудник, направо II ст., минах през първа степен. След време се явих на конкурс за старши научен сътрудник и с това звание се пенсионирах. Тогава за да станеш старши се искаше съгласието на Градския комитет на БКП – това мина, доста правех за София - а за професор или старши първа степен – на ЦК на БКП. Нямах такива намерения. Не исках да ме подлагат на проверки и да се открива път за доноси. След известно време Георги Йорданов, тогава първи секретар на ГК на БКП, ме извика. Просторен, дълъг кабинет, така че оставах на дистанция от шефа. Георги Йорданов ми каза, че за мен са получавали „сигнали”. Това беше условна дума за клевети и доноси. Отговорих, че нищо не мога да направя, за да променя това отношение. Но че мога да предположа, че тези доноси идват от мои колеги, назначени с протекция и за които времето в музея минава без напрежение. Сигурна

съм, че тези неща бяха известни на Георги Йорданов, но той се чувстваше длъжен да чуе реакцията ми. Разговорът ни приключи без упреци или предупреждения от негова страна.

Аз си гледах работата. В течение на годините получих два ордена „Кирил и Методий”, почетен знак на Софийската община, Народен орден на труда – сребърен. Лоша работа ...

* * *

Както вече съм споменавала, животът ми със Станчо беше щастлив почти до последната година на брака ни. Никога не сме се карали, дори да сме били в някои случаи на различно мнение. Никога не съм го ревнувала, въпреки че имаше поводи, когато е бивал далече от къщи. Приемах за естествено, че жените го харесват. Два-три пъти, когато и двамата сме участвали в конгреси в чужбина, срещите му с местни дами, с които се е виждал при други свои посещения (например в Румъния и в Полша), показваха твърде ясно техния интерес към него и нещо като гузност спрямо мен. Но аз бях винаги толкова естествено любезна с тях, че те бързо се успокояваха. Веднъж се случи нещо смешно. На конгрес по славянска археология във Варшава с пристигането си срещнахме Ванда, много приятна чиновничка в полската Академия на науките, която Станчо познаваше от предишно свое идване в Полша. Тя много се смути. Пристигайки в хотела, където бяха настанени чуждестранните участници, се оказа, че за мен е резервиран апартамент на втория етаж, а за Станчо – стая на четвъртия. Станчо направи голям въпрос, че не са ни сложили заедно, отказа да отиде в ангажираната за него стая, искаше да го настанят в обща стая с мен. Обясняваха му, че апартаментът е за един човек, че нямат свободни други стаи. Както и да го успокоявах, че ще се видим на закуска, не миряса. Остана да спи на канапе в апартамента, където бях аз. След много време ми мина през ума, че това може би не е било грешка. Ванда е уреждала тези въпроси и може би целта е била Станчо да е сам.

След първото им запознанство Ванда му пишеше често по разни поводи и обръщенията се изменяха от „глубоко уважаемый” до „дорогой” (по онова време в соцстраните руският език беше официален). Аз се забавлявах с такива случки и не им отдавах значение. Между другото, много често Станчо само поглеждаше, от кого са писмата и ме караше да му ги чета докато се бръсне или облича. Най-дълги писма му пишеше една рускиня, Вера. В едно от писмата си му разказваше, че е започнала да се учи да язди и го молеше да ѝ намери и купи камшик от мустак на кит! Една от неговите истории в огромната братска страна, „някъде далеч от Москва”, в територии с „много важни археологически останки” от поселения, свързани някак с нашата древна култура, беше взела много опасна посока. Завръщайки се оттам, Станчо неволно издаде следа от събитията и го поканих да ми разкаже всичко. Не изпитах никаква ревност, но много се изплаших за него. Казах му: „Мислиш ли, какви последици би могла да има твоята постъпка? Ами ако след няколко месеца тази доста изявена в професията си, над тридесетиседмгодишна дама роди едно чернооко и чернокосо бебе? Може да те призоват във великата страна да си го гледаш. Или пък може майка му да го донесе тук!” Станчо ме погледна и никак не гледаше весело.

* * *

Голямото нещастие, което преживях в съпружеския си живот, беше загубата на две близначета момченца, която се случи в края на петия месец на бременността. Мога да кажа, че това е изобщо най-голямото нещастие в живота ми. Ето как беше. Станчо не обичаше деца, никога не е проявявал интерес, внимание, нежност, дори усмивка към дете на близки или непознати. Грижеше се да не забременея. Понякога на мой намек или открит въпрос отговаряше: „Недей, по-добре е така. Може да родим някое лудо.” Наистина, в рода на свекърва ми имаше такива случаи. Опитвах се да кажа на Станчо, че в неговото семейство, в неговия род т.е. поколението

на свекър ми и свекърва ми, няма такива случаи. Но не бях права и не исках да приема Станчовите доводи. Но постоянните заминавания, дългите отсъствия на Станчо не бяха благоприятни. Свекърва ми си отиде без да я зарадваме с новина за бременност.

В един горещ следобед между две пътувания на Станчо (беше пристигнал една вечер, разполагаше с един ден, за да си почине и на следващата сутрин трябваше да замине), това се случи. Два месеца по-късно, когато вече беше ясно, че съм бременна, се обадох по телефона в Плиска, където Станчо правеше разкопки, и му казах. Не смеех без негово знание и съгласие да реша – боях се, че няма да се зарадва. Така и беше. Не чух от него нито една хубава дума. Само повтаряше: „Ти реши, направи както ти искаш”.

Аз го исках, чувствах се добре, стараех се да съм внимателна. Една сутрин казах на свекър ми и той се зарадва много. Едва в третия месец отидох в поликлиниката (тогава беше срещу Семинарията) при гинеколога. Никога не бях ходила при него. Той ме прегледа и каза, че съм в четвъртия месец. Възразих, че не може да е така, че знам деня и часа дори, когато съм забременяла и че съм в трети месец, защото това се е случило в краткото време между две командировки на съпруга ми. Лекарят се подсмиваше и каза, че твърдо установява, че съм в четвърти месец. Попитах го, ще ми препоръча ли някакъв режим, тъй като това ми е първа бременност, а съм вече на 29 години, казах му и какво работя. Нямамо нужда от препоръки. А да прочета нещо полезно? По-добре било да не се чете.

Прибрах се и продължих обикновения си начин на живот, инстинктивно внимавайки. Но след няколко дни свекър ми се разболя. Предния ден дъщери и племенници го бяха взели със себе си, за да направят посещение в Банки на сестрата на свекърва ми тант Адела. Горещо, претъпкан автобус, ходене по напечените алеи на Банки, никаква грижа за физиологичните нужди на стария човек (при неговите 87 години).

Със завръщането си у дома свекър ми легна с болки. Лекарят установи уремия. Въпреки лекарствата положението се влошаваше. Дойде голямата му дъщеря да го види и с критично изненадан поглед следеше Станчо. Бях го помолила да мине с мократа бърсалка с дръжка боядисаните дъски в стаята на свекър ми, за да се освежи малко. Станчо размахваше сърдито бърсалката. Улавяйки погледа ѝ, казах: „Бременна съм, Поли”. Това толкова я изненада, че ме изгледа сякаш не вярваше – сигурно отдавна ме бяха сметнали за бездетна, а аз не говорех за тези неща с тях.

Положението на свекър ми се влошаваше. Изплаших се, викнах бърза помощ, повиках и Станчо от работа. Той си дойде нервен и отново отиде в музея. На следващия ден ми се наложи да преместя един дюшек на свекър ми и започна лошото. Пак се обадох да извикам Станчо, той реагира нервно, не можел и т.н. Казах, че е за мен, да вземе такси и да ме закара в болница. В родилния дом на Шейново, след като разбраха, че идвам „за задържане” (такъв е терминът), ме оставиха в една малка стая, където вече имаше три жени, двете на легла, третата седнала край тях. Тя говореше непрекъснато. Беше дошла да абортира не за пръв път, хвалеше се колко лесно и често забременявала. Като ме разпита и разбра защо съм тук, тя стана още по-красноречива и разсъждаваше на глас по тези неща. Бяха ме оставили да лежа на една дървена пейка, после ми донесоха възглавница и чаршаф. Денят мина без да се появи лекар. На следващия ден ме преместиха в друга стая, имаше легло и за мен. Беше събота, болницата беше утихнала. Реших да използвам набързо душа в банята. И тогава детенцето, останало от вчера без майчината вода, се изплъзна и увисна на кордона. Прегризах кордона със зъби, завих детето в кърпа и го занесох в стаята. Изглеждаше като заспало повито бебенце, напълно оформено, с малко косичка. Стори ми се дори, че прилича на Станчо – имаше голямо обло чело. Няма да се опитвам да разкажа как се чувствах,

какво изпитвах. Майка ми дойде, дадох ѝ заспалото спокойно бебенце и я помолих да го погребее в гробовете, където вече почиваха Станчовите родители. Но тя го е положила в гроба на баба ми – и той е в Централните софийски гробища. Решила е, че то е от „нашия род”. Сега там няма никакъв знак за детето. Братовчедка ми Магдалина и аз знаем къде е, но с нас това ще се забрави – нейните синове не го знаят, а и едва ли някога ще посетят бабиния си гроб.

Не мога да кажа как се е чувствал Станчо. Държеше се мило и грижливо. Идваше всеки ден в родилния дом, пращаше ми бележки, ако не го пускаха вътре. Часовете минаваха бавно. Не знаех защо съм още в болницата. Сестрата видя детето, казах ѝ какво е станало, но не се появи лекар. Чак в часа на визитацията преди нощта му казах и той поръча да се явя в родилната стая. Отидох подпирайки се покрай стената. И там, докато лекарят направо започна да кюртира, а аз леко изохках, трябваше да чуя страшни думи, изказани назидателно: „Спокойно, (.....). Ето едно краче .....” Лекарят бе разкъсал второто ми бебенце, за което и аз не знаех. Онова второ бебе, за което поликлиничният лекар не беше се досетил и помислил, докато с лека усмивка оспорваше, в кой месец съм бременна. Навярно е искал да ми подсказе, че разбира, че състоянието ми показва, че съм забременяла месец по-рано, когато мъжът ми не е бил при мен. На този вече не млад лекар, безспорно лекар с опит, не му е минало и през ум, че може да нося две бебенца, а не едно.

Последвалите лекарски съвети бяха съвсем противоречиви – да не се прави никакъв опит до шест месеца, да се прави ... Имаше и още тъжни неща през следващите времена. Отслабнах много и Станчо наложи вето – „съсипваш се”, казваше той. Имаше продължение поради моето желание да се осъществи дълго отлаганото. Но излезе прав лекарят, който казваше, че трябва да се чака дълго.

Докато съм била в болницата, свекър ми неспасяемо се влошил, отишъл си бързо от този свят и го изпратили без да ми кажат. Прибрах се у дома. Имах отпуски. Трябваше да се пооправя и да полежа на топлия пясък край морето, на слънце и отдих. Най-лесно беше да отида в Несебър, в т. нар. „бараки“ на Столичния съвет, които бяха построени преди две-три години и като член на профсъюзното ръководство бях изпратена да ги подреждам – легла, завивки, чаршафи и прочие. Обстановката беше много скромна, но пясъците започваха на няколко крачки от бараките и се преливаха в морето, без нищо направено от човека, красиво или грозно, да смущава пейзажа.

* * *

Скоро след постъпването ми в музея на много места в центъра на София започнаха да копаят за различни строежи. Повечето изкопи бяха за благоустройство – топлофикация, канализация, смяна на водопроводи – градска проза. Но с тези изкопи се навлезе веднага в археологическия тъкан, особено когато там, където следосвобожденското благоустройство беше запечатил под уличните настилки заравнени останки от строежи от минали времена. Така че едва смогвах да се справям с документация, описания, прибиране на находки и постоянна борба с ръководителите на тези строежи за повече време за работата по разкриваните старини.

Почти винаги тези места, в които се откриваха археологически обекти бяха достъпни за минувачите. Хората се интересуваха, идваха журналисти и това ме принуди все по-често да давам информация за сътрудниците на всекидневници и седмичници, на списания, на радиото. Бях убедена, че е добре хората да научават за археологическите открития и че изтъкването на тяхното значение за историята на столицата ще помогне строителите да се отнасят по-грижливо към тях, да съобщават в музея. Почнах сама да пиша, защото много журналисти предпочираха да осигурят статия от самия археолог. Искаха ми материали всички софийски вестници

и особено вестник Култура. Пишех редовно за списание София. Новият главен редактор Стефан Продев ме привлече в редколегията.

Ще отворя скоба, за да кажа няколко думи за списание София и за работата ми в него. Началото на това списание се слага още в 30-те години на 20 век. Но първоначално то се нарича Сердика. В старата Сердика са печатани статии на видни български учени. Там са публикували добри писатели и поети. Като много други достойни дела, и това е прекратено след 9 септември 1944 г. Но по-късно с настояването на културни хора от управата на Столичния съвет се взема решение за възобновяване на списанието. Така през 1953 г. се появи брой 1, вече с название „София”. На челната му корица има снимка на скулптурната група от паметника на съветската армия. Вътре водещата страница се заема от рисуван портрет на партийния вожд Вълко Червенков (автор Руска Маринова, бившата художничка на царското семейство). На заглавната страница е означено „Година I (XVII)” – т.е. предишните седемнадесет години на списанието под името Сердика хем ги има, хем ги няма. Следва страница, заета от снимка на генералисимус Сталин и после информация в подходящ стил за неговата смърт – на 3 март 1953 г. и за траурна сесия на СГНСДТ (това ДТ е съкращение на „депутати на трудещите се” – разбирай - не на всички софийнци).

Списанието е изпълнено с хвалебствени статии за преустройството на центъра и за дейностите на градския съвет. А на последните страници е рубриката „От близкото и далечно минало”. Именно в нея е и моята статия „Археологически проучвания на строежите на центъра”. Всъщност с нея се откри дългият низ от мои статии, отпечатани в списанието, обновено по-късно с друг формат и съдържание.

Един ден ми се обадиха от редакцията му, че съм избрана за член на новата редколегия и ме канят на заседание. Но на първото заседание не можах да присъствам – трябваше да пътувам за Франция за сесия на

Комитета за световно наследство (това става вече в края на 60-те години – прескачам много събития). Като се върнах се обадох в редакцията и отидох да се срещна със Стефан Продев. Посрещна ме любезно, каза, че се радва че ще работим заедно. Отговорих, че навярно това няма да е за дълго и скоро ще се откажат от моето сътрудничество. Защо, запита Продев. Ами защото съм от тези хора, дето си казват, какво не харесват. „Ние такива ги търсим” – каза той. А аз: „Всички така казват отначало, но после...”.

Стефан Продев беше, според мен, забележителен човек. За списанието работих с голямо желание, четех постъпващи за печат материали, редактирах, обсъждах с редакторите. Времето минаваше, излизаха все по-интересни броеве. Подготви се стотният брой и го отпразнувахме с тридесетина души гости, сътрудници и автори. Стефан говори смислено и сърдечно и изведнъж заяви, че списанието станало хубаво благодарение на Магдалина Станчева. Хората от редакцията се спогледаха, а Стефан продължи: „Тя постоянно ни критикуваше и ние все повече се стараехме”.

Списанието загуби много, когато Стефан Продев го напусна. Той си имаше проблеми с поведението си като партиен член. Ту го хвалеха - по едно време го извикаха за главен редактор на партийния орган Дума - ту го наказваха. Не му беше лек животът и си отиде сравнително млад.

Наред с популяризаторски статии трябваше да готвя и научни публикации за археологическите открития. Още в първите няколко години – до 1960 г. – вече имах отпечатани около 40 заглавия, три от които бяха в издания на БАН. През онези години отделни хора наложиха политически тенденции в археологическите изследвания – да се търсят свидетелства за славянското начало при формирането на българския етнос и на средновековната българска култура. Това бе особено изисквано от археолозите медиевисти, доколкото тогава можеше да се отдели такава специализация за музейните археолози в страната, задължени да отговарят

за различни епохи. Така че и аз трябваше да си платя данъка като издиря сред керамичните находки такива, които можеха да се свържат с традициите на славянските глинени съдове, откривани в Моравия, Украйна, Белоградище и др. Направих го, публикувах статията ми в списание Археология (1959 г., кн. 3-4). Измъчена работа беше тази статия.

Повече се радвах на други свои постижения като например откриването на галерии за извличане на златоносен пясък при Горубляне, на сбирката от българско сграфито, което проследявах и след 14 век, особено на натрупването и публикуването на великолепните находки от турски фаянсови съдове от 16 и 17 вв. (Известия на археологическия институт при БАН, 1960, т. 23). Тази моя работа събуди интереса към турския фаянс у много колеги от музеите в страната. И така се създадоха чудесни сбирки. Една от най-богатите е в музея във Варна. Но и софийските находки са много интересни, главно каните и големите блюда от 16 и 17 вв. Под блестящата прозрачна глазура на бял фон са изрисувани изящни растения, очертани с тънка черна линия и оцветени с наситено кобалтово синьо. Тук-там по някои кани се плъзгат тюркоазени ивички. Съдовете с този стил на украса се определят от повечето изследователи като тип Дамаск, но сериозни проучвания доказват, че те са създавани в ателиетата на Изник, древната Никея. Във втората половина на 17 век се датират съдове с по-натуралистично представени растителни клонки и цветчета. Листата са ярко зелени, а цветчетата – с мек топъл червен цвят, така че изпъкват релефно. Някои изследователи считат, че този стил е създаден в ателиетата на Родос. Интересно е, че червената гъста краска се нарича арменска глина.

Освен кани със сферично тяло върху ниско столче и високо цилиндрично гърло в най-добрите времена на това изкуство са работени и големи блюда, на които са изрисувани прекрасни композиции от същите мотиви като на каните, с малко повече тюркоазено и с едно изящно сиво

зелено за дръжките на цветята. Отличава ги, обаче, украсата на бордюрите на блюдата, считана за влияние от китайски изделия – стилизирани кълбести облаци.

Фаянсовите блюда и кани са били много ценени в епохата когато са създавани. Поднасяли са ги като подарък на султана и на високопоставени лица. Но с упадък на Османската империя и тяхното производство запада – угасват пещите на големите ателиета в Мала Азия. В замяна се появяват дребни съдове – малки купички и филджани за кафе (кафето е вече тук). Те също са рисувани, но с бърза, малко небрежна четка и с несложни мотиви. Този вид съдчета са били работени главно в град Кютахия, на южния черноморски бряг. Признавам, че работата с находките на фаянсови съдове, на майоликовите кани, а по-късно и на съдчета от бохемско стъкло (17-18 вв) ми доставяха много по-голямо удоволствие от т.нар. славянски гърнета.

С публикацията на турски фаянс от София е свързана една случка. Историческото дружество при Софийския университет организира екскурзия в Турция. Включихме се с една колега от нашия музей, а дойде и колегата Кузев от Варненския музей, който неотлъчно ни кавалерстваше. За съжаление той си отиде от този свят твърде рано. В Истанбул исках на всяка цена да посетя музея на фаянса. В свободния ден тримата се отделихме от групата и намерихме музея на Чинели къошк – така се нарича мястото поради наличието на музея там. Тук ще вмъкна, че през последните месеци (пиша това през 2007 г.) по повод на находки на сребърни антични блюда по медиите говорят за сребърни „чинии” – вероятно такава информация са получили от служебни лица. Думата чиния идва от името на Китай – China, произнасяно Чина или Чайна и е наложена във връзка с износа на китайски порцелан за европейска Турция и за други европейски страни. И не може да се употребява за метални блюда. Като стигнахме до отворената порта на Чинели музей казаха ни, че днес не е

приемен ден. През отворената врата на сградата (бивша джамия) се виждаше, че мият подовете. Разочарованието ни беше голямо. Аз не исках да се откажа и някак обясних на чистачките, че трябва да се видя с директора. Пуснаха ме при него, но той не прояви любезност. Седеше си зад бюрото, докато аз на френски език му обяснявах, че сме трима археолози, които се занимават с фаянс и много бихме искали да видим експозицията в този единствен за нас свободен ден тук. Без да вдига глава директорът ми отговори, че само един човек в България се занимава с фаянс, порови по бюрото си и намери отпечатък от Известия на Археологическия институт при БАН с моята статия за фаянса от София. Всъщност аз бях изпратила на Музея на фаянса в Истанбул този отпечатък без да познавам директора. Сега трябваше да се идентифицирам с автора на статията и му показах визитната си картичка. Нямах как, пуснаха ни. В музейната зала човек се озоваваше сред блясъка и изисканите цветове на фаянсови пана, които покриваха стените на Чинели джамия и до прекрасни кани, блюда и купи във витрините. Отдавна са си отишли творците на тази прелест, но понеже са спазвали строго рецептите за тестото, за глазуриите и боите нищо не е помръкнало, всичко сияе, сякаш преди час е извадено от пещта. От пръст направено ...

В онези години в археологическия фонд на музея на София се натрупа голяма сбирка от друг вид красиви глинени изделия – чашки за лули. Те са изработени от много фино пречистена глина. Повърхността им е гладка и блестяща. Срещат се различни форми една от друга по-интересни и красиви. По чашката за тютюна и по втулката върху още влажната глина са отпечатани невероятни по разнообразието си дребни орнаменти. Повечето лули са покрити с блестящ фирнис. На цвят са най-често керемидено червени, но има и кремаво бели и черни със сребрист блясък. Както много занаяти в онази епоха и софийските майстори на лули са имали свой еснаф – луладжийски. Интересното е, че в него не са

влизали българи, а само турци. Техните изделия са истински бижута. Върху много от тях може да се види миниатюрен кръгъл или овален печат на майстора (диаметър 3 до 5 милиметра) с арабски буквени знаци.

Най-много керамични лули се намериха в изкопите по бул. Мария Луиза, вечната търговска улица на София. А най-много фаянсови съдове – в жилищния квартал от времето на турското владичество източно от ротондата Св. Георги. В този квартал се откриха и две великолепни флорентински кани от 15 век с изрисувани в медальон птици. От Флоренция на 15 век – място и време на велики постижения на изкуството - до София, притисната от османската власт ...

Един ден в музея бе предложено за откупуване истинско съкровище – отдавна изчезналият Боянски царски поменик. В подвързана с кожа тетрадка са записвани имената на живи и покойни, за да бъдат споменавани в молитвите в Боянската църква. Наречен е така, защото на първите му страници са красиво изписани имената на българските царе, царици и патриарси от покръстването на българите до турското завоевание и загиването на Второто българско царство. Този ценен ръкопис се споменава за пръв път от руския учен и пътешественик Виктор Григорович, който го е видял в Боянската църква заедно с други стари книги при посещението си там през 1845 г. Той взима от църквата една много ценна книга, т.нар. Боянски палимпсест и откъсва от поменика първите три листа с царските имена. Но в книгата, в която описва пътешествието си в земите на Европейска Турция, както той ги нарича, издадена през 1877 г. за втори път, Григорович не споменава какво е отнесъл от Боянската църква. Скоро след Освобождението Константин Иречек посещава църквата, но не намира там нито една стара ръкописна книга.

Страниците на поменика с имената на царете, цариците и патриарсите български са публикувани в Русия от друг руски учен –

Викторов, който датира поменика в 15 век. Сега тези страници се пазят в Руската държавна библиотека. Станчо Станчев, бившият ми и вече покоен съпруг, при едно свое посещение в Москва с помощта на познати беше успял да получи фотокопия от откъснатите от поменика листове. Така че и те присъстват в нашата публикация на поменика – самостоятелна книга, издание на БАН. Наричам я „нашата” защото и Станчовото име е на заглавната страница – той се зае да разположи на една скица всички имена на селища, от които има вписани лица посетили църквата и пожелали да бъдат поменавани в молитвите. По времето, когато работех над поменика (1961 г.) Станчо кандидатстваше за катедрата по археология на Софийския университет – искаше му се университетска работа – и беше добре да се представи с повече трудове. Но мястото се зае от човек, когото шефът на катедрата проф. Димитър Димитров предпочиташе.

Работех за публикацията на поменика с голямо удоволствие. Тя съдържа факсимилета и описания на всички страници. Установих, че в поменика са вписвали двадесет ръце (вписвачи). Съставителят на поменика е сръбски свещеник, учен човек с прекрасен калиграфски почерк. Той вероятно е избягал от страната си при завладяването и от турците. Отишъл е в Темишвар, а след време оттам се е запътил за Атон. Както сам пише на последния лист на поменика той се отбил в манастира Света Богородица Витошка (Драгалевския), за да почине „от мъките на пътя”. Тогава – през 15 и през 16 векове – Драгалевският манастир е бил важно книжовно средище. Тук се преписвали църковни книги за други манастири, дори за Атонските. И на монаха – пътник от Темишвар за Атон е било възложено докато отдъхва да препише на нова тетрадка разкъсания вече стар поменик от Боянската църква.

В немногословния текст на публикацията съм се постарала да изложа, каквото можеше да се установи по орфаните страници. Особеностите на изписването на буквите и други белези показват, че

двадесет различни ръце са вписвали имена на богомолци, освен ръката на съставителя, който грижливо е преписал от стария, сега вече изгубен поменик имената на записаните преди него. Неговата образованост проличава не само от калиграфския почерк и красивите заглавки, но и от краткия текст, в който съобщава за себе си, наричайки се „грешен и непотребен Йов, богат в грехове и беден в добри дела, чужденец и пришълец от Темишвар”.

На първите листове на поменика са били преписани от стария тридесет и две имена на царе, единадесет на царици и четиринадесет на патриарси. За други духовни лица – йеромонаси, йереи, монаси и митрополити са отделени други страници. Следват по реда на вписването и според мястото, откъдето са дошли, знатни и незнатни „раби божии”, както са наречени всички граждански лица. Преброяват се 416 миряни, мъже и жени, записани с личните си имена. Срещат се чудесни, звучни и изразителни имена. Но най-силно впечатление ми направи името Дабижива – име благословия. Не зная, дали има някъде повторение на това чудно име.

Работата ми с поменика беше различно удоволствие от работата с археологически находки – чиста работа на маса, над букви и кръстни знаци, в света на човешките молитви. Занимавах се с това в редките часове, когато не бях на някой строителен обект или където предстоеше строеж, а в нашия уютен дом. Боянският поменик излезе от печат като спретната книга през 1963 г. Тя бе отдавна, почти веднага изчерпана.

Желанието на Станчо да стане университетски преподавател се осъществи в новосъздадения тогава Търновски университет. Покани го проф. Александър Бурмов, който беше и първият ректор на този университет и един от неговите създатели. Университетът се откри на 15 септември 1963 г. Имам една хубава снимка от този ден – съпругата на

проф. Бурмов, Станчо и аз минаваме по слънчевата тераса на една от университетските сгради. Още сме млади, облечени за топъл ден.

Като търновски преподавател Станчо пътуваше редовно всяка седмица до Търново. След смъртта на проф. Бурмов – не помня веднага ли или след известно време, Станчо бе избран за ректор. Това донесе още промени в живота му, а, разбира се, и в моя. Ускори разпадането на нашия семеен живот. Като ректор Станчо имаше на разположение двама шофьори и кола денонощно. Той прекарваше по-дълго време в Търново. Когато беше там преспиваше в Арбанаси, в една къща, предоставена на Окръжния комитет на БКП. Стана и главен ръководител на разкопките в Търново. И за да бъдат нещата според тогавашните правила Станчо беше избран за член на Окръжния комитет на БКП. Много неща зависеха от него – той беше човек „от властта”. Всичко това му се отрази – той се промени.

Търновското партийно и окръжно ръководство – не знам, по чия идея беше решило да превърне Царевец в приказно видение вечерно време с устройването на инсталации за осветяване и озвучаване (*sons et lumieres*). Но трябвало търновските ръководители да се запознаят с такава реализация някъде по източното средиземноморско крайбрежие. И една групичка от няколко души, между които и Станчо тръгнаха на път със служебна кола да видят, как нейде си се представят завоеванията на Александър Велики в Мала Азия.

Бях приготвила на Станчо десетина малки прилични пакетчета със сандвичи и малки бутилки сок, за първото огладняване по пътя, ако не искат да спират. Той ги взе, но каза, че нямало нужда. Като го изпращах до колата, с която останалите от групата минаха да го вземат, показа ми, че багажникът е пълен с бутилки вино и ракия, луканки, салами и прочие български специалитети. Явно търновци бяха наложили известен от литературата стил на българско пътуване.

Скоро след това пътуване Станчо започна да говори за развод. Първо - неопределено, после все по-настойчиво. За мен причината вече беше известна. Връзката му с жената, за която после се ожени вече е била демонстрирана и много хора са ги виждали. Аз не я познавах. Но за нея се говорело. Така че разговорът ни със Станчо по тази тема беше само в началото. Между другото, един от неговите аргументи (ако може да се нарече така) беше: „Линушка, тя има нужда от мене, ти нямаш нужда”. Това, разбира се, е било част от тактиката на „нуждаещата се”. Моите опити да го убедя да не бърза, да почака (той: „А колко да чакам?”; аз: „Ами например 6 месеца”) останаха безуспешни. Предложих му да живее с нея, ние да пазим само приятелски отношения, да си даде повече време на себе си.

Така минаха 2-3 месеца. Аз бях отслабнала, но се стараех да поддържам същия начин на живот. През декември на 1966 г., когато нямах разкопки го помолих да отида с него в Търново за няколко дни, просто заради промяната. Така направихме.

Още при пристигането в Търново, където спряхме за обяд преди да отидем в Арбанаси, ни срещна човек, който запита Станчо: „Няма ли да дойдеш тази вечер – ще имаме фотосесия?” Станчо, разбира се, отказа (бил с жена си). Не питах, що за прекарване е това.

Стаята в Арбанаси, в една от големите стари къщи беше грозна и гола – две легла, малка маса, непочистено. Трябваше да го направя поне малко. В един ъгъл на пода бяха струпани около 20 бутилки луксозни напитки от известни марки и отгоре бяха закрити с разтворени вестници. Опитах се да се пошегувам – няма ли да донесе някоя от тях у дома. Но Станчо отговори хладно, че „засега няма”. Видя ми се много жалка и мизерна обстановката. Станчо каза, че от време на време идвала жена да чисти. Как този разглезен и свикнал на собствения си домашен ред човек се чувстваше на това място?

На другия ден колата дойде да ни вземе и отидохме в Търновския университет. Станчо влезе в кабинета си, а аз се видях с познати преподаватели. Уговорихме се да се срещнем в ресторанта.

Намери ме Богдан Богданов, сега професор в СУ и в НБУ, председател на настоятелството на НБУ и негов създател. Тогава не е бил допуснат да преподава в СУ по политически причини – течеха грозните години на българските комунистически времена. Седнахме да поговорим и Богданов веднага започна: „Магдалина, защо не се преместите тук? Ще се намери добра работа за вас. Професорът има нужда от вас.” Погледнах го и казах само: „Късно е, Богдане.” Това беше единственият човек от професионалните връзки, който по един деликатен начин се опита да ни помогне. И може би не толкова на мен, колкото на Станчо. Може би той е наблюдавал неща, които са му подсказвали, че не е добро развитието на нещата.

Опитах се да спра Станчо чрез негови близки, които добре познаваха нашето семейство и нашия живот. Говорих с негов много близък приятел от ученически години, тогава вече известен учен славист проф. Мирослав Иванчев. Той се срещна с него, но Станчо дори не искал да го изслуша. Миро беше доста учуден.

По-голямата сестра на Станчо Полина беше ми подсказала, че са виждали Станчо с „една жена”, но тогава не мислех, че трябва да правя въпрос от това. Сега, когато той искаше развод говорих с Поли и я помолих да дойде у дома един ден, в който можеше да се види със Станчо. Аз излязох от къщи, оставих ги сами. Върнах се, когато Поли си тръгваше. Тя се държа малко странно, пожела ни „останете си със здраве”. На другия ден отидох у Поли. Тя ми каза, че Станчо се държал любезно, казал, че аз му преча да се вижда по-често със сестрите си, че аз съм го отдалечила от тях. Попитах: „А ти повярва ли му, Поли?”. Отговори ми: „Брат ми е”.

Нямаше смисъл от повече обяснения. С тази случка започнаха да се редят Станчовите опити да ме изкара мен виновна за разстройството на брака ни.

Дните минаваха без радост, но и без бури. Станчо често оставаше в Търново. Смени служебния си шофър – интелигентно момче, студент по история в Търновския университет, защото не разрешил на жената, която сега го беше обсебила да се качи в служебната кола без него.

Станчо започна да проявава суетна грижа за облеклото си (това му беше чуждо преди) и си поръча дълго велурено палто в Ловеч. Една сутрин, заминавайки за Търново взе подредената от мен пътна чанта и се сбогува с мен с лека целувка по челото и погалвайки къдрицата, която все се измъкваше от прическата ми. Баща ми влезе в стаята разтревожен (той живееше отскоро с нас в новото ни просторно жилище на ул. Шейново) и каза, че Станчо му е целунал ръка на тръгване – съвсем необичайно за него. Докато разговарях с разтревожения ми баща видях на бюрото запечатан плик, надписан за мен. Отворих го. Пликът съдържаше писмо до мен и молбата на Станчо до съда да се разтрогне бракът ни по моя вина. Ето това йезуитско писмо и молбата за развод:

Линушка,

Прости ми, че постъпвам така, но аз вече нямам друг изход. Ненормалната обстановка, която се е създадала между нас, трябва да бъде преодоляна. Дълго време ти ме уверчваше, че ние в съгласие помежду си ще направим необходимите постъпки за да излезем от това положение. Времето минава, но то не лекува. Сегашното състояние на нашите отношения не помага нито на теб, нито на мен. Ние поддържаме една форма лишена от съдържание.

Тежко ми е да ти пиша всичко това, но нямах вчера душевни сили да ти го кажа. Не искам да научиш от други това, което съм длъжен да ти съобща аз. Вчера подадох молба за развод. Трябва ни сега воля и здрав разум за да преживеем неизбежните формалности.

Вярвай ми, ако изобщо можеш, че направих това без капка лошо чувство. Направих го със страшно усилие, защото дълбоко се убедих, че така ще бъде по-добре и за теб, и за мен. Ако продължаваме да водим съвместен живот и по-нататък, ние ще се съсипем окончателно, неизбежно ще се намразим. А защо да не останем и навън приятели така, както ти сама по-рано ми предлагаше? Ето – аз направих решителната крачка. Горещо те умолявам, не ме споменавай със зло. Дано и татко преживее това по-спокойно.

24.01.1967

Станюша

Ето и исквата молба:

До градския съд

ТУК

И с к о в а м о л б а

От Станчо Рангелов Станчов, София ул. Шейново 15 А

Против

Магдалина Михайлова Георгиева – Станчева, на същия адрес.

за развод.

Другари съдии,

На 17 юни 1950 г сключихме с ответницата брак – първи за мен, втори за нея. От този брак нямаме деца. Положих много усилия и дадох всичко възможно по моя преценка за да протича бракът ни нормално. За съжаление това не стана и не става.

Оказахме се с ответницата два несъвместими характера. Без открит израз тя възприе постепенно поведение на налагане в отношенията ни (особено във връзките ни) с познати и приятели, които следва да бъдат приети или не в дома ни, проявява все повече подозрителност и неоправдано недоверие. В резултат на това все по-често и по-често, особено когато сме сами, започна да предизвиква разправии и да ми иска

обяснения за най-дребни неща, като напр. какво съм разговарял с Х – мой приятел или колега. Обича да следи подробностите в моята служебна работа и дори в известни служебни отношения, които по характера им считам, че не могат да излизат вън от служебната и партийната ми дейност. Това създаде обстановка, която не само не импулсира, но пречи на непосредствената ми служебна и научна работа.

По този начин бавно, но сигурно ние охладнявахме един кум друг. Всеки заживя свой живот, ако и под един покрив. Бракът ни се превърна в една форма без съдържание. Имало е моменти, когато и ответницата е признавала, че нашия брак се превръща в мъчение и за двама ни.

МОЛЯ да ни призовете на съд и, като докажа иска си, да вземете решение, по силата на което да прекратите сключения по между ни на 17 VI 1950 г брак с всички законни последици.

ПРИЛАГАМ удостоверение за граждански брак и удостоверение от Ленински РНС за семейно и материално положение. В зависимост от становището на ответницата ще посоча и други доказателства.

Ход на делото моля да се дава и без мен.

София 23 I 1967 г

С П О Ч И Т

(подпис)

Както се вижда от тези текстове „разумните” убеждения в писмото никак не пасват с директните и нагли обвинения в молбата до съда да ни разведе по моя вина. Може би би трябвало това да ми подейства оздравително донякъде – обичаният човек се представяше грозно. Но, изглежда, когато човек обича, той се опитва да спаси обичания и от него самия.

Около половин час след като Станчо беше тръгнал от къщи към новия си живот телефонът позвъня. Обадих се – никой не отговаряше.

Вероятно беше Станчо – проверка за моята реакция. Може би си е мислил, че ще взема такси и ще го гоня. Или пък ще се самоубия.

Затекоха дните за подготовка на развода. Нямах намерение да се противопоставям на желанието му да се разделим. Но той щеше да получи развод по своя вина, както се полагаше.

Приятелка юристка ме насочи към интелигентен и с много добро държане адвокат – искаше ми се нещата да минат колкото е възможно тихо и прилично. Адвокатът се казваше Лазаров. Всъщност ролята му щеше да бъде да се уредят техническите въпроси. Помолих да приеме да стане мой защитник сега вече покойния много авторитетен юрист проф. Иван Апостолов. Той беше роднина на семейството, в чиято къща бяхме купили част от етаж и се бяхме преместили със Станчо. Това се наложи, понеже след смъртта на свекър ми Станчовите сестри поискаха да си вземат по една трета от апартамента на бул. Смирненски, където дотогава живеехме, но където те никога не бяха живели, тъй като свекър ми го беше купил години след като те бяха се оженили.

Проф. Иван Апостолов ме прие в дома си, отнесе се много внимателно (бяхме се срещали у неговите роднини). Казах му, че съм решила да дам развод на Станчо, но по негова вина. Не виждах защо аз трябва да я поемам или да я споделям.

Външно се стараех да пазя спокойствие, но тежко преживявах времето до деня на делото, насрочено за 17 април 1967 г. Знаех от разговорите си и с двамата адвокати, че е добре имуществени въпроси и други, свързани със самото дело да бъдат предварително уговорени. Един ден, като разбрах, че Станчо е в София, обадих му се на работа и го помолих да дойде в един съботен следобед в музея, за да говорим по практически въпроси, да се срещнат адвокатите ни и да ги уредят. Тогава се работеше и в събота, но само до 13.30 ч. Всички си тръгнаха от музея, останах сама. Скоро Станчо позвъня на вече заключената врата. Отворих

му, качихме се в моята стая. Това беше първата ни среща след като беше напуснал дома ни.

Обикновено се владеея. Но тогава преживях много болезнено случилото се. При тази среща не можах да сдържа сълзите си, те просто течеха по лицето ми. Поканих го да седне и му казах да не обръща внимание на състоянието ми. Казах му, че трябва неговият адвокат да се срещне с моя и да уговорят някои подробности. Станчо каза, че няма адвокат, но се съгласи да се срещнем при моя адвокат Лазаров. Уговорих веднага ден и час и срещата ни се състоя там. Аз бях говорила вече с Лазаров, бях му казала че съм съгласна на развода и че искам всичко да мине колкото може по-спокойно. Лазаров се държа много внимателно със Станчо. Разговорът започна с въпроса, кой е Станчовият адвокат, за да уреди с него необходимото. Но Станчо само повтаряше, че няма адвокат. Опитах се да му припомня имена на познати адвокати, на негов съученик адвокат – отказа да се обърне към тях. След малко започна да настоява Лазаров да му стане адвокат. На удивената реакция на Лазаров – че е мой адвокат – Станчо продължи да настоява: „Станете мой адвокат”. Лазаров ме поглеждаше учудено. Той знаеше, че и Иван Апостолов също ще бъде мой адвокат. В края на краищата каза, че ако аз се съглася, може би ще поеме неговата страна. Съгласих се. Всичко това беше смешно, жалко, сякаш аз трябва да го улеснявам.

Започна разговорът за материалните проблеми, аз казах че държа да запазя жилището на ул. Шейново, където отскоро живеехме и дори не бяхме го изплатили още. А Станчо имаше своя дял от бащиния му наследствен апартамент, където бяхме живяли повече от 15 години, родителите му бяха починали там, а сестрите му имаха достатъчно имоти за себе си и за децата си. Казах, че е справедливо след 17 годишен брак да имам право на жилище и че не искам от дома ни нищо друго освен личните си вещи. Тогава ние се издължавахме за жилището на Шейново с малки

месечни вноски, оставаха ни още задължения, които аз не можех да изплатя сама. Считах, че ще бъде съвсем несправедливо да остана без дом след като съм се грижила толкова години за родителите му и за него. А Станчо получаваше голяма заплата от Търновския университет и бе запазил и мястото си в БАН в София. В писмената уговорка Станчо изброи педантично всички мебели, които имахме, повечето останали от родителите му. Искаше да ги вземе. Дори след като договорът беше подписан поиска отново да се срещнем при адвоката, накара го да напише нов договор, защото бил забравил „най-важното“. И като се засмя каза, че забравил леглото. Беше една стара пружина с поставени самоделни крака. Аз казах, че ми е все едно какво ще изнесе от къщи като си отива – съжалявам, че не се въздържах. И един ден Станчо пристигна с голям камион с много кашони. Натовари в тях книгите, а група хамали изнесе мебелите. Бях помолила баща ми да отиде у свои приятели, за да не присъства и да се вълнува.

Станчо беше нервен, даваше бързи и нервни разпореждания на хамалите. Слезе да види, как подреждат камиона. В този момент един от хамалите, възрастен слаб човечец, ме запита: „Госпожа, местите ли се на друга квартира?“. Отговорих: „Не, мъжът ми се изнася, развеждаме се.“ А хамалинът: „Госпожа ма, ти всичко му даваш. Ние сме специална група хамали за разводи, при Съдебната палата сме, може да ни викат за свидетели. Ама ти го остави да изнесе цялата къща! А хората като хванат един стол, не си го дават, дърпат го, на две го чупят.“

Когато къщата се изпразни и по стените се очертаха само местата на изнесените мебели, чудех се, как да направя набързо по-прикрита тази голота на дома. Безпокоеше ме главно ефектът на тази картина върху баща ми.

В следващите дни някак се справих с това положение. Впрочем, без излишна скромност мога да кажа, че мен ме бива да създам уют и в най-

непригодното място и с малко неща. А милият ми баща се чудеше, как да открие при свои приятели нещо излишно, което може да послужи у дома. И наистина, полека-лека най-необходимото бе намерено. За щастие, в стаята на баща ми нямаше нищо, към което Станчо да посегне. Останаха и картините по стените, всички от бащиния ми дом. Скоро купих от таткови близки две удобни кресла с ниска масичка, които и досега са тук. По-късно други два старинни стола се добавиха. Голям успех беше, че сестрата на Андрей Протич ми предложи неговите стари библиотечни рафтове и аз с радост ги взех. Това бяха три етажерки за книги, всяка по 2 метра висока, всяка с по 5 рафта, направени от здрави небоядисани дъски. Те и досега ми служат, само че аз веднага ги боядисах в тъмнозелено. За големия изкуствовед, за интересния човек, за българина, представил на света българското изкуство, тази просто скована, но солидна библиотека е била напълно достатъчна. А техният някога голям багаж от книги отдавна е предаден на научни институти.

Впрочем, въпреки че Станчо изнесе много от най-ценните книги вкъщи – имаше пълно право, той беше събирал главно тази библиотека, но към нея и аз прибавих много нови и ценни книги. За няколко години аз запълних отново здравите рафтове и през 1997 г. подарих цялата библиотека на Нов български университет. Сега голяма част от книгите са предоставени за ползване в читалнята на НБУ, но изглежда, че не малко са прибрани в по-трудно достъпен фонд на особено пазене.

Но да се върна на събитията през 1967 г., на развода. И така, Станчо отказваше да си намери адвокат и се обърна към моя адвокат Лазаров да стане негов адвокат. Колкото и да беше изненадан Лазаров, той съобрази, че сигурно нещата ще протекат по-разумно, ако се излезе от глупавото положение и в края на краищата се съгласи.

Имаше още неща за уговаряне. Трябваше всеки от нас да има свидетели, които да потвърдят фактите. Моята позиция беше, че Станчо

ще получи развод, но по своя вина. Когато говорих за пръв път с Иван Апостолов, той може би е очаквал, че ще отстоявам запазването на брака, като за мен беше много лесно да отхвърля Станчовите обвинения, изложени в молбата му. И наистина, това бе възможно, защото тези обвинения можеха да се оборят лесно – много хора биха могли да свидетелстват, колко хубави бяха нашите отношения, колко помагах на Станчо в работата му, особено за публикациите и прочие. Но не ми е минавало и през ум да се противопоставя на искането му след като прочетох неговата молба, видях формата, лъжите и неверните обвинения, с които важният, високопоставеният искаше да получи развод по моя вина. Спомням си, как при срещата, на която го поканих в музея го запитах: „Ти ли си написал това? Как можа?“, а той свиваше рамене: „Все някак трябваше да се започне.“ Виждаше ми се много недостойно желанието му да остане неуязвим да прехвърли измислената вина на мен.

И така, дойдохме до въпроса всеки от нас да посочи свидетели. Станчо пак отказваше да посочи някого, не знаел кого и прочие глупости. И като за изход от този мъчителен разговор с адвоката, при който Станчо само ни бавеше и със своята неопределеност усложняваше нещата, той се обърна към мен и попита: „А не може ли твоята приятелка Надка да ми стане свидетел?“. Доктор Надя Заимова, психиатър, е моя стара приятелка от ученически години. Тя никога не е била близка със Станчо и сега той иска да я моля да стане негов свидетел! След опитите ми да го подсетя за негови приятели, за които той категорично отказваше, трябваше аз да моля Надка за помощ! И то не за мен, а да помогне на него. За мой свидетел предложих Ана Вескова. С нея се бях запознала чрез Станчовото семейство, с което тя отдавна беше близка. И все пак съгласих се да моля Надка за свидетел на Станчо, което тя прие с огромно учудване.

В този състав се явихме в съда. Съдията, който водеше делото, беше човек на около 50 години. Разпита свидетелите. Станчовата свидетелка

Надка Заимова каза, че ние сме семейство с отлични отношения и много привързани един към друг, спомена в този смисъл подробности, които ѝ са известни. Моята свидетелка Ана Вескова каза почти същите неща като добави, че децата ѝ (две момиченца) често повтаряли, че биха искали да имат семейство „като на леля Лина”. Съдията се ядоса и каза: „Защо ще разтрогваме такъв брак? Такова семейство не бива да се разделя!”. Тогава Анчето Вескова каза, че се е появила „друга жена”. Съдията още повече се ядоса: „Каква жена? Не може да се съгласим така да се разтрогне един добър и дълъг брак. Няма да дадем развод.” Тогава се намеси професор Иван Апостолов. Той каза: „Ние сме съгласни да се даде развод, защото сегашното поведение на съпруга и се отразява зле на здравето на моята довереница” – или нещо съвсем подобно. Съдиите (те бяха трима, но единият всъщност ръководеше) изправиха пред себе си папките, доближиха си главите зад тях и след малко съдията произнесе решението: дава се развод по вина на ищеца Станчо Станчев. Така приключи този много мъчителен за мен процес. След няколко дни получих и писмен документ за решението – на 18 май 1967 г.

В дните преди и по време на развода при всяко събуждане сутрин усещах остро убождане в гърдите – осъзнаването на реалността. Лоши дни. Не си спомням, колко време продължи това. Но един ден се събудих, нямаше убождане. Бях свободна, свободна от болката. Беше много хубаво чувство. Така всъщност започна моята свобода. Свободна и излекувана. Излекувана от самия причинител.

Разведохме се на 17 май 1967 г. Аз бях на 42 години, Станчо – 3 и половина години по-възрастен от мене. Месец след развода всички археолози знаеха, че Станчо е вече женен за Маргарита Деянова, че живее в апартамента на нейното семейство, заедно с майка ѝ, с втория съпруг на майка ѝ и с брата на Маргарита.

Много години наред никога нищо не съм коментирала пред хора, стараех се с нищо да не показвам, как приемам тези събития, не реагирах, когато някои се опитваха да ми разкажат нещо, отнасящо се за Станчо или да коментират пред мене. Но го правеха, едни – считайки, че това ме интересува, други – очаквайки моите реакции. Така научих, че новото семейство е поканило колегите археолози в дома си на ул. Раковски, че било много тясно, че имали за себе си само една стая запълнена с легла и гардероби и с една малка масичка за работа. Мислех си, че не му е леко на Станчо – ние живеехме доста нашироко за онези времена.

В първите месеци на общи заседания на Средновековната секция, на която бях член, на годишните отчети за разкопките и после на отчетната конференция в Стара Загора, Станчо и жена му демонстрираха добро настроение. На традиционната обща прощална вечеря в ресторанта с мене бяха няколко добри приятели като Кузев, Тотев и други, бяха ме обградили и се стараеха разговорът да е приятен. Станчо и жена му седяха при шефовете. Но, много смешно, колегите около мен ми съобщаваха, че Станчо често ставал от масата и гледал към нашата група. Смееха се, че сигурно ме контролира.

В държането на Станчо през първите две години на новия му живот имаше демонстрация на важност и самоувереност. На годишна конференция в Балчик той и жена му не пътуваха с нашите автобуси, а с една Волга с шофьор на тяхно разположение. Една вечер се организира разходка с автобусите от Балчик до Албена – тогава прехвалена новост на черноморския бряг. Докато се готвехме стана един инцидент. Навън, пред очите на всички, които се готвеха за тръгване избухна разправия. Станчо искал от шофьора на Волгата да ги вози той с колата на Албена, въпреки че можеше да дойде с всички нас с автобуса. Виждаше се, че те спорят за нещо. Шофьорът казвал, че има право на почивка и т.н. и се стигна - ужас! до сборичване. Шофьорът някак блъсна Станчо в една каменна стена. Той

паднал (аз се бях дръпнала вече на страна да не гледам тази разправия), ударил си главата, имал следи от удара и на лицето. Закарали го в болница. Разбира се, всички колеги коментираха случката.

На другата сутрин Станчо не се яви на заседанието. Още бил в болницата. При мен дойде Дойно Дойнов (не помня точно, но струва ми се, че по това време той беше директор на Археологическия музей) и почна загрижено да ме убеждава: „Лина, иди в болницата да видиш Станчо. Той има нужда да поговори с теб.” Бях много учудена, казах му, че Станчо си има кой да бъде с него. Дойнов се опитваше да настоява.

По-късно се разбра, че Станчо е напуснал болницата и поискал от директора на Археологическия институт – тогава проф. Димитър Ангелов – да му разреши да си замине за София. Ангелов не разрешил, защото този ден по програма трябваше Станчо да изнесе отчета за разкопките в Преслав – а Преслав бе от най-важните национални обекти. Станчо се яви да чете доклада мрачен, небръснат и казаха, че след това веднага заминал за София. Така завърши и тази неприятна случка, предизвикана от самия Станчо.

Бях подтисната, с никого не коментирах. Някои от по-близките ми колеги се приближаваха до мен с някаква забележка по случилото се, но аз не реагирах или отклонявах разговора. Твърде дълго, седемнадест години, за археологическата колегия бяхме такова семейство, в което връзката и разбирателството бяха известни. От друга страна, оказа се, че много хора знаят за предишни истории на Маргарита, даже споменаваха имена – на някакъв писател и други. Но аз не исках да слушам такива неща. Нищо не можеше и не биваше да се прави, с което да засягам избора на Станчо. Това беше волята му, неговото решение. Опитала се бях да го задържа, да му дам възможност да помисли. Но той не пожела. А после - станалото беше станало, придружено с нелепости.

Както вече споменах, разведохме се на 17 май 1967 г. след 17 години заедно (оженихме се през 1950 г., на пръстена ми пише 18.3, но всъщност се оженихме на 17 март).

Както ме осведомяваха колегите, Станчо се оженил един месец след развода. Тогава беше на 46 години. Почина на 15 септември 1978 г., на 57 години. Но неговият живот като нормален здрав човек се прекъсна доста по-рано. Станчо беше получил удар по време на разкопки. Прекарал е доста време на лечение. С пораженията от удара той отново започнал да ходи на разкопки в Преслав. Видях го веднъж на улицата в София. Много слаб, с леко изменено лице, с бастун, влачи и премества мъчно единия си крак. Едно младо момиче го крепеше. Не се приближих, не исках да го притесня. Втори и последен път го видях в Археологическия музей при Стария град Велики Преслав. За това място, където се намира археологическата база на разкопките съм споменавала в този текст по повод откриването на гроба на чъргубиля Мостич. Там бях дошла с французина Жерар Дюфрен, на когото от ЮНЕСКО възложиха да направи снимки за подготвената книга „България – три стари столици”, издание на ЮНЕСКО. Това е било преди издаването на френски на моята книга за старите столици. Беше есента на 1977 г. Бях уведомила Тотю Тотев, който тогава беше директор на музея във Велики Преслав. Той ми разреши да работя там и в негово отсъствие. С Дюфрен пътувахме с кола на наше разположение, предоставена от Комитета за култура. Отседнахме в хотела в новия град Преслав и минавахме няколко километровото разстояние до Стария град за да снимаме. Дюфрен пътуваше с много голяма техника. Този ден снимахме предмети от експозицията. Тя беше уредена в същото голямо здание, където живееха ръководителите на разкопките. Слезнах за нещо на долния етаж, където беше кухнята и трапезарията и там срещнах Станчо – сам, слаб, с бастун. Попита ме, какво правя тук. Отговорих. Той отново попита: „А кой ще пише текста за тази книга?” Казах: „Аз”. Това,

което за мене беше естествено (бях писала за издания на ЮНЕСКО – Куриер, Музеум) – за него сигурно беше обидно. И в Плиска, и в Преслав, и в Търново той беше работил години като ръководител на разкопките. Имаше научни публикации за тях. Но сега за него вече не мислех като за действащ медиевист археолог, специалиста по старите столици. Предполагам, че в този момент се е почувствал зле. А и аз така се чувствах.

Въпреки състоянието си Станчо упорстваше да прави разкопки и краят му дойде така. След първия удар и болничното лечение би трябвало да бъде на друг режим и да се грижат за него. Но той като че ли нарочно е търсел неудобствата на живота на разкопки. Вторият удар също получава на разкопки. Не знам, как точно са протекли нещата до транспортирането му в София. Един по-млад колега ми каза, че Станчо е починал на летището в София след като е бил свален от самолета от Варна.

Бях на погребението, по-право – на опелото му. В малката стаичка преди да го отнесат в църквата оставих над скръстените му ръце букет нежни цветенца. Край ковчега бяха жена му и нейната майка. Влезох и излезох от стаичката без дума. Станчо беше на 48 години, когато отиде да живее с тях. А почина на 57 години.

***

След четиридесетте си години сякаш навлезох в различно време от живота. Бях по-овладяна, по-уверена за усилията, които правех за улавянето и запазването на следите от живота на София в далечни времена. Зад гърба ми имаше доказателства, че съм била права да отстоявам убеждението си, че археологическите останки под софийските паважи може и трябва да се запазват на открито или на закрито. Големият археологически ансамбъл в центъра, във вътрешния двор на

Президентството се беше превърнал в най-атрактивно място за гостите на София. Там можеше да се разкаже почти цялата ѝ стара история. Там е древната и вечна улица север-юг, Калояновата улица. Там е римската езическа сграда, превърната в църква. Край нея е долепено българско средновековно жилище с декоративно подредени тухли и малки ниши в стените, може би жилището на архиеерея, който е влизал направо от дома си в църквата. И всичко е променено от XV в. нататък – турски жилища са струпани едно до друго и без ред с изкопани до тях кладенци, за да се черпи направо вода от подземната река, която е минавала тъкмо тук. А към ротондата сега са прибавени разкритите южно и северно крило и кръстовидното предверие. Разрушено е само тържественото овално предверие с колони – пожертваха го заради алеята край хотела.

Вече споменавах за тези разкопки, за спора ми с главния архитект на София, който беше предвидил тук да расте зелена трева..., но го припомням, защото този първи значителен успех ми е давал кураж за следващи борби за софийските старини. Не стана ли това място неизменен туристически обект за всяка група, за всяка официална делегация?

Друго постижение беше разкриването и запазването на източната порта. Това беше трудно дело – строежът на подлеза затваряше връзката с ларгото, с площад Св. Крал и с главната градска артерия север-юг (Витошка – Мария Луиза), както от бул. Дондуков, така и от пл. Александър Батенберг. Щом научих, че на ларгото се готвят за изкопи отидох да говоря с човека, който се представи за ръководител на строежа – младо, стегнато момче със самочувствие. А при него идва някаква жена на средни години и му казва, че ще се намеси в работата тук! Разбира се, не с точно тези думи. Това предизвика у него, инж. Гаджев, първо високомерно пренебрежение, после гняв. След повече от две години на обекта, в горещина и влага, в дъжд и сняг работата ни завърши с тържествен обяд и с по един орден на труда – за него златен, за мен – сребърен. Ако в течение

на следващите години подлезът Източна порта не беше загрозяван от разни идеи за кафене, за рекламно пространство, за дребни търговии, а се беше запазила първоначалната му уредба с пояснителен план на крепостната стена и с лапидарни археологически находки, нещата щяха да изглеждат и сега по-добре. За щастие, там неизменно стои оригиналният блок с надписа за изграждането на крепостната стена и над него е закачено пано с превода на български език: „На добър час! Най-великите и божествени императори цезари Марк Аврелий Антонин Август, победител на германците, победител на сарматите, баща на отечеството, велик жрец и Луций Аврелий Комод Август, победител на германците, победител на сарматите, дадоха ... крепостни стени на Сердонполис, когато управител на провинция Тракия бе Азелий Емилиян.”

Искам да кажа накратко, как беше спасена източната порта. Проектантите, строителите, а и някои други служебни лица искаха да се пренебрегне откритото и да се приложи първоначалният проект за функционален подлез. Противниците на старините бяха все хора със силни позиции. Съвсем не беше такова моето положение, а и поведението на институциите, които би трябвало да подкрепят запазването на откритото бе твърде странно и неопределено. Дойде се до личната намеса на Пенчо Кубадински, член на политбюро на БКП и тогава министър на архитектурата и благоустройството. „Ти ще видиш, като дойде тук другарят Кубадински” – бяха заплахите на ръководството на строежа. Впрочем още преди това ми се казваше, че може да ме извикат на много строго място и да ми искат сметка за забавянето на строежа. А един от техническите ръководители направо ми каза: „Станчева, не се качвай по тази стълба, да не те бутне някой.” Това беше четириметрова стълба скована от дъски, опряна на стената на изкопа и по нея най-бързо излизахме от сердикийско на съвременно ниво. Тя се клатеше и трепереше, но все пак ни служеше.

Работехме с наши работници каквито успях да намеря, често студенти, често възрастни хора. Имахме трудности с извозването на пръстта, с грижите за находките, с натиска да свършваме и със заплахата, че всичко открито ще бъде разрушено и засипано при изграждането на подлеза. Вече беше изцяло разкрита портата и имаше монументален вид. Разкопани бяха и двете петоъгълни кули, които са я бранели, изградени от великолепните червени тухли, така че контрастираха с белите блокове на портата. Метър по метър бехме разкрили главната улица изток-запад. На някои вече им беше омръзнало да ни търпят. И на обекта се появи самият Пенчо Кубадински. Застанахме на тясната неразкопана ивица пред стълбата на партийния дом - тогава непристъпна крепост на БКП и нейния огромен апарат, който фактически управляваше държавата. В средата – Пенчо Кубадински, от едната му страна ръководителят на строежа инж. Гаджев, от другата аз. Предварително бях съобщила в Археологическия институт, че ще се състои такава среща и очаквах техен представител. Но не дойде никой от тяхна страна. Гаджев си каза оплакванията, посочи, че вече навлизаме в ларгото вместо да спрем да разкопаваме. Аз имах свой аргумент: „Другарю Кубадински, от тук през тази порта хан Крум е влезъл в Сердика. Възможно ли е да унищожим това историческо място?” Решението дойде без забавяне „Гаджев, справяй се с работата, остави Станчева да си довършва разкопките. Ще се възложи изработване на нов проект, за да се запази портата.” Така се реши този въпрос и София си запази източната порта.

Не след дълго се заговори, че ще започне подготовката на строеж на някакво министерство в пространството между улиците Цар Борис и улица Вашингтон (или улица Ломска, както се е наричала първоначално). Според наложената вече практика, започнахме да проучваме терена за строежа. Разкрихме западната крепостна стена и самата западна порта! Извън крепостната стена разкопахме останките на неголяма симетрична

постройка, която нарекохме „митницата”. Тя беше свързана със западната порта, така че това име ѝ прилягаше. Но тук цялата площ вътре в крепостната стена беше пълна със следи от живот в различни времена. Откри се полуземлянка – типично ранносредновековно жилище. В единия му ъгъл беше изградена печка и отворът за огнището беше оформен с частите на коринтски капител. Стените на друго жилище бяха измазани и изрисувани красиво с т.нар. люспест орнамент – редове от цветни застъпващи се дълговидни мотиви. По находки можеше да се датира в V - VI векове – ранновизантийско време, последен красив строеж преди вековете на изпитания и промени. Останките на друго жилище и находките в него – венецианско стъкло, късчета италианска майолика подсказваха, че тук са пребивавали чужди търговци, дубровничани или венецианци. От далечни времена в живота на Сердика местата в източната и западната части на града са си разпределили функциите и са създали традиции. Западната, по-ниска част на града е приютявала дребната градска икономика, както беше дори и в първата половина на 20 век.

По външната страна на западната крепостна стена личаха зловещи следи от най-тежките часове за средновековния Средец. Откриха се доказателства, че именно тук, близо до портата, но не през нея турските завоеватели са направили пробив в стената. Това е станало чрез дълбоко подкопаване и подземно разбиване на стената, след което тя е рухвала навън от града. Освен самите следи от издълбаването, извън крепостта лежах големи части от рухналата крепостна стена. И потвърждаваха, че именно така са действали турските завоеватели. Такива открития припомнят текст от знаменития и оспорван доклад на Лала Шахин до султана за действията по превземането на София. В него се казва, че градът е добре укрепен, има силна отбрана и за да се превземе ще трябва да се приложат изкусни хитрости. Така са и постъпили завоевателите. Какъв ужас е преживяла София в тези часове!

Нямаше отдих, нямаше почивка за софийския археолог. Наложих да се работи на мястото на разрушената църква Св. Спас. Оказа се, че тя е стъпила върху стените на раннохристиянска базилика със стенописи. Стенописите бяха извадени от специалисти и се съхраняват в музея на София.

Освен постоянното напрежение и готовност да грабна чантата и да тръгна към някой адрес на нов строеж в София, появяваха се и тревожни сигнали от близката околност. По такива сигнали, освен много обиколки из околността, имахме шанса да разкрием три извънградски римски вили. Вилата при някогашното село Обеля (после квартал Обеля, а сега казват, че там се издигат блокове) беше типична *villa rustica* – селско имение, чиито стопани са гледали животни и са обработвали околната земя. При разкопаването се откри картината на неговото загиване – следите на голям пожар, рухналите наведнъж стени, загиналото под покрива на банята, където се е скрило момиче на 10-12 години, закланото за бързо угощение животно с отрязани плешки...

Вилата в квартал Герена също ракриваше тревогите на обитателите ѝ в годините на т.нар. варварски нашествия. И те бяха избягали. В красивия мавзолей, подготвен да приюти телата им след смъртта им никой не е бил погребан. Край една от стените на жилищните сгради е било заровено гърне, догоре пълно със сребърни римски монети. Останало е неприбрано – чвно никой не се бе завърнал в разграбения дом. Тези следи на трагични мигове от отдавна минал живот не оставят археолога спокоен, преживяват се.

Една от най-необикновените ми срещи с хора от този изчезнал свят се състоя в имението, открито в землището на квартал Филиповци. Имението е било голямо и се е състояло от няколко сгради. Разкрихме само една от тях. Всъщност това беше голямо заградено пространство, разположено в слабо наклонено място, което се спускаше до брега на

малка рекичка. В горния си край то имаше форма на полукръг. Само по външната страна го затваря стена, а по вътрешната дъга минават колони, които са носели покрива. Получава се от три страни защитено място за разходка, което се прелива в обширен двор към реката. Полукръглото *ratio* бе постлано с правоъгълни мозаечни килими, всички с различни мотиви, изпълнени с няколко цвята камъчета. Между правоъгълниците трапецовидни форми в сиво-бяло разделяха пъстрите мозайки. В средата на това дъговидно *ratio* бе изградена затворена от три страни правоъгълна стая. Пред нея на откритата ѝ страна бе изградена малка писцина. Мозайките от двете страни на писчината представяха морски сцени с кораб, риби, морски вълни. При разчистването на писчината се оказа, че в нея са заровени три скулптури във форма на херми. Те бяха засипани с донесена от друго място глинеста и песъчлива пръст, силно утъпкани. Явно беше, че тези скулптури са съзнателно укрити в писчината. По всичко изглеждаше, че те са я ограждали от едната страна. Високите постаменти напомняха формата на херми, но завършваха с по два портретни образа. Шестимата изобразени мъже си приличаха, имаха общи черти като че ли се подчертава родството им. Но с някои подробности на лицата беше показано, че това са различни хора и на различна възраст. Лицата не са европейски тип. Те са широки, носът е леко извит, изразът е спокоен, а ушите са необикновено удължени. Дългото ухо е знак на благородство у някои източни народи, но съвсем не от Близкия Изток, а някъде далеч навътре в Азия. Но кои именно в тази далечна епоха? Търсила съм в достъпната ми литература, но не открих паралели, както казваме в археологията. Най-близо до филиповските са образи от будисткия свят. Възможно ли е от там да произхождат собствениците на имението при Филиповци? Дали то е щедър дар от римската власт, както са постъпвали със заслужили ветерани?

Случи се така, че при едно от кратките ми пребивавания в Париж като делегат на България в Комитета за световно наследство успях да отида в Музея за източни изкуства. Носех пакетче със снимки на филиповските скулптури във всички възможни съпоставки на образите един с друг. В експозицията на този богат музей не открих сходни или близки на нашите образи. Поисках да се видя с директорката, но ме прие нейна заместница. След като разгледа фотосите тя започна да ми говори за крайпътните херми и реши, че и нашите скулптури са такива. Казах ѝ учтиво, че в този случай не може да се касае за херми, че ще почакам директорката ѝ да се освободи (имала посетител) и бих искала да се срещна с нея. Така и стана. Директорката – явно интелигентна, жива и контактна жена – разбра от моите обяснения, че не може да става дума за известните херми, а че това е нещо различно. Като разгледа внимателно снимките тя каза, че не знае други подобни скулптури.

За мен филиповските находки си останаха, както и предполагах, портрети на членове на един род, покойни вече, обезсмъртени от своите наследници собствениците на необикновеното имение с прекрасното *ratio* с мозайки и водно огледало пред стаята за отдих...

Споменах Париж. Като за всеки израсъл, старейки се да овладее трудния френски език, предпочитайки френска литература, и за мен Франция, Париж бяха най-привлекателното място в Европа. Но аз нямам обичай да се прехласвам в мечти за неща, които считам непостижими. И изведнъж ме изпратиха в Париж заедно с един важен музеен директор на голямо заседание на ICOM (International Council of Museums) за обсъждане на устава на тази нова световна организация. Както други специализирани по проблеми на културни институции организации, и ИКОМ беше създаден към ЮНЕСКО. Бях избрана за член на българския комитет на ИКОМ. Този мой колега беше военен. Тогава излизане на военен човек, но шеф на музей, зад граница на запад беше много трудно. Така че, това

значеше нещо. Но той лошо се справяше с езика и трябваше неотлъчно да му превеждам какво се говори на заседанията. А те бяха многолюдни и многоречиви – имаше много въпроси около създаването на организацията, която после влагаше усилия за по-добри връзки между музеите в света и за по-висок професионализъм в работата им. Аз дълго време бях член на Националния комитет за ИКОМ. Тук не мога да не открия темата за навлизането ми в музеологията и за моята музейна дейност.

Споменах вече, как по една случайност попаднах в Археологическия музей и от тази случайност и без да съм имала преди това склонност към археологията, започна дългата ми одисея като археолог. А тя бе изцяло свързана с работата в музей. Естествено беше за мен да направя усилия да разбера същността на музейната работа, да търся познание за нея, да стигна постепенно до навлизането в науката за музея – музеологията.

Освен работата ми с Българския национален комитет за ИКОМ имах и други т.нар. „обществени задължения”. След като бе възстановено Българското историческо дружество, чиято дейност е била прекратена след 09.IX.1944 г. като много други добри обществени дела, бях включена в ръководството на Софийското историческо дружество, после бях избрана за негов председател, после станах член на националното ръководство. Може би името ми е станало известно сред колегите, защото пишех, публикувах, бях член на редколегии и пр. Тези неща увеличавах натоварването ми, но се отнасях съвестно към тях. Наред с това при всяка възможност се стараех да придобия знания, свързани с професията ми. Следвах курс по нумизматика, воден от известния български специалист в тази област Тодор Герасимов, курс по епиграфика на най-добрия специалист по онова време проф. Бешевлиев. Редовно участвах в заседанията на средновековната секция (бях неин член), а често и на античната. Явих се на конкурс за старши научен сътрудник – вече имах достатъчно публикации.

* * *

През 1978 г. ме извикаха в Комитета за култура – било спешно. Тогава председател на Комитета беше Людмила Живкова, а един от заместник-председателите беше проф. Александър Фол. При него трябваше да се явя. От Австрия се обърнали към Комитета с покана България да представи непоказвана досега в чужда страна изложба в един замък край Виена. Този замък бил наскоро реставриран и за пръв път ще отвори врати за публика с тази изложба.

Фол направо ми каза: „Ти ще направиш тази изложба с материали от вашия музей.” На такова кратко разпореждане не се отговаряше, освен със започване на работа. Прибрах се в музея и вече не можех да мисля за друго.

След няколко дни ми съобщиха, че от Виена ще пристигне група музейни специалисти, за да види нашите фондове и какво имаме предвид за излагане у тях. Подготвихме се за това. Дойдоха трима души – представител на тяхното министерство по културни въпроси, директорът на замъка – музей Шалабург г-н Кисели и архитектът Цьорер, който щеше да ръководи експозиционната работа. Министерският представител се опита да важничи, но другите двама бяха любезни. Заведох ги във фондохранилищата, където моите колеги се бяха подготвили с разопаковани интересни предмети. А нашите фондове се съхраняваха в много добър ред. Разбира се, от показването на грижливо опаковани предмети, до идеята как те биха стояли в обширните пространства на Шалабург, разликата е голяма. И нашите гости от време на време ми казваха: „Ние ще похарчим пари за тази изложба, фрау професор, и искаме тя да се продава.”

Австрийците решиха, че аз трябва да видя техния музей, да посетя замъка - Schloss Shalabourg, както те го наричаха. И аз заминах. Голям интерес към развитието на договарянията по изложбата проявиха хората от

Българския културен център Витгенщайн, начело с д-р Чудомир Начев, който по това време го ръководеше. Чудомир Начев изразяваше винаги грижа за мен, да ми бъде осигурено необходимото при пристигането и пр.

Австрийците поеха всички разходи, те също се грижеха за моето удобство. Особено държаха да ми покажат богатствата на австрийските музеи и добрата им уредба. Най-напред ме разведоха във виенските музеи, а след това в течение на 2-3 дни обиколихме с кола и кораб Долна Австрия – Nieder Österreich и всички достъпни малки и по-големи музейчета. От доста време бях навлезла в проблемите на музейната експозиция и с нищо не ме изненадаха или смаяха.

Предстоеше ми да запълня с интересни музейни ценности двадесетте големи и по-малки зали на Шалабург, така че тези предмети да представят характерни страни на българската градска и народна култура. Мисълта ми непрекъснато беше заета с това. И докато всичко беше още беше само в мислите ми и в нахвърляни бележки, понякога нощем се будех, сещах се за подписаните договори и тревожно ме прорязваше мисълта: „Ами ако не успея да направя нещата както трябва?“ Имах чувството, че ако не успея, по-добре да не ме вижда вече никой...

При подписването на договора с мен във Витгенщайн получих малка сума като аванс за престоя ми там. Нямах представа какво представлява като стойност предвидената окончателна сума на хонорара, вписана в договора. Д-р Начев ми каза доста внушително, че за мен е опасно да получа такава сума. Успокоих го, че няма да се докосна до тези пари, но го попитах, какво може да се направи с тях. Той отговори, че мога да купя една кола и да обикалям един месец из Европа с нея. Ще наруша хронологията на разказа. И част от аванса, и окончателната сума на хонорара аз предадох на човек от българското посолство, който дойде във Витгенщайн и ги получи от мен срещу една бележка, написана на бяло листче, дори не на бланка. След години беше създадена в София служба за

дарения в полза на социалистическа България. На дарителите давали грамоти. В тази служба работеше и моя позната, Цветана Балабанова. Тя ми каза да подам молба (все се молехме за правата си!) да ми дадат грамота за това дарение, но не намериха никаква следа от голямата сума.

Когато при сключването на договора австрийците ми дадоха пари за първите дни на престоя ми във Виена, директорът на музея Шалабург – възрастен, приятен, добронамерен и грижлив човек – някак непринудено намекна, че се надява парите, които получавам и ще получа от тях, да похарча за свое удоволствие. Той помоли да остана във Витгенщайн, където ме бяха настанили още една вечер и от следния ден ще бъда настанена на техни разноски в един близък хотел. Тогава д-р Начев каза, че се надява да съм при добри условия и го покани да види как съм настанена във Витгенщайн – на мое разположение беше малък елегантен апартамент с кабинет и всички удобства.

Моите виенски домакини искаха да се уверят, че разполагам с парите си и се принудих да си купя едно леко манто (вече захладяваше във Виена) и една практична и красива рокличка за успокоение на г-н Кисели.

Изработването на подробен експозиционен план беше моя задача. То трябваше да стане при добро съобразяване с пространствата на замъка. По онова време в България всяка експозиция беше придружена с политически текстове. Разбира се, това беше невъзможно за изложбата в Австрия. Но трябваше да се намери начин за възможно най-добро представяне на София и България като история и култура. Наред със свидетелствата за богатото ни културно наследство, трябваше да се появят и някакви знаци от съвременността на страната и преди всичко на София. Изложбата трябваше да събужда интерес към България в онези години на остро политическо противопоставяне. Много преди самите предмети да заминат за Виена, австрийците трябваше да разполагат с пълна документация за всички предвидени експонати. Да имат техни фотоси, за

да се ориентират дизайнерите на изложбата преди пристигането ѝ в Шалабург. Всички текстове – въвеждащи, обяснителни или просто етикетаж трябваше да са готови. И всичко това трябваше да се преведе на добър немски език.

Австрийските уредници искаха да се изработи и отпечата луксозен каталог на изложбата поне два месеца преди откриването ѝ. Цялата концепция на експозицията и всички текстове, включително тези за каталога, трябваше да направя, разбира се, аз.

Не бяха малко и техническите въпроси. Трябваше да се изработят подходящи дървени каси за предметите, амбалаж, който да осигурява тяхната невредимост при транспорта. Формалностите по транспорта също бяха много сложни - за тях ангажирахме специализирана агенция. С мен работиха три мои колеги от музея, две от Археологическия отдел и една от отдел Възраждане.

При цялата сложност на изложбата, при разнообразието на експонатите, при отдалечеността на българските уредници от австрийските, в края на крищата всичко стана така, както бе замислено и планирано във времето. Два дни преди откриването на изложбата българският посланик и негови сътрудници посетиха блесналите от цветове, светлини и форми зали, снимаха се с нас във вътрешния двор на замъка и в уречения ден стана откриването.

То бе наистина тържествено. Софийският симфоничен оркестър дойде специално за тържеството и изпълни чудесна програма. Имаше много официални гости. В ръцете си държаха красивия и богат със снимки каталог – доста дебела книга, озглавена „България – 3000 години култура и изкуство в София”. Посетителите навлязоха в залите с любопитство и възхищение. Официалните гости развеждах аз. Бях облечена в дълга до глезените селска цветна носия, много красива, от Югоизточна Тракия. Трябваше постоянно да се ръкувам с познати и

непознати, всички ни поздравляваха. Изложбата се откриваше с блясък и настроение. И трябваше да продължи цели шест месеца.

В условията на договора бях поискала през тези шест месеца химик-консерватор от археологическия музей – Васил Василев да провери състоянието на предметите, да установи има ли вредни прояви на климата. Освен това по един уредник от участниците в подготовката трябваше да прекарва на всеки два месеца по пет дни, за да се информира за състоянието на изложбата. Всичко това се изпълни точно, изпратените колеги успяха да се разходят из Виена.

Още преди откриването помолих г-н Кисели да ми посочи недалеч от Шалабург някакво уютно ресторантче с добра кухня, където да поканя на вечеря целия екип, който работи по създаването на експозицията, т.е. нейното техническо устройване. Така и стана. Събрахме се в едно много приятно място и прекарахме една приятна вечер с добра храна и добро питие. Мисля, че хората на архитект Цьорер и самият той бяха приятно изненадани.

А в това време из цяла Виена бяха разлепени афиши с името България и София и красив образ от една сердикийска монета.

Шестте месеца минаха при високо посещение и много похвали за интересната изложба. След време в София стана едно събиране по инициатива на Комитета за култура и на Отдел Култура на СГНС (Столичния съвет). Получих австрийски орден „Сребърен кръст за културно сътрудничество” за създаването на изложбата *Ausstellung Bulgarien – 7000 Jahre Kunst und Kultur in Sofia*.

Изложбата в Шалабург беше много добра демонстрация на Музея на София за потенциала на фондовете му – толкова разнообразни, богати, изразителни, специфични по характер. Столичната община разбра на практика тази възможност и започна да включва в договорите си за

културен обмен с други столици изложби на музея. Последваха по-малки по обем, но също ефектни и интересни изложби в Москва, Варшава и Прага. Вече се бях утвърдила като успяващ автор на такива експозиции. Явно този вид дейност ми се отдаваше. Всъщност още в края на 50-те години след първата изложба на нашия музей – „София по време на Освобождението” – бях поканена да помогна на музея в Самоков. Това беше за мен интересно, но не само приятно преживяване. При нас в музея, дойде директорът на Самоковския музей художникът Слави Генев. Този интересен, вече доста възрастен човек се познаваше с нашия директор Симеон Игнатиевски (впрочем Игнатиевски се познаваше с много художници, вероятно все от времето, когато е бил член на Изпълкома на СГНС (Софийската община) и завеждащ културните институции в София). Така че, Игнатиевски веднага се съгласи и аз заминах за Самоков.

Самоковският музей тогава разполагаше с новопостроена сграда, създадена специално за музей – нещо рядко за онези години. Двата ѝ етажа поемаха Художествената галерия и Историческия градски музей.

В онези години Самоков още пазеше славата си на град на художниците. И наистина, от там бяха родом или пък изучили се най-известните възрожденски творци на прочутата Самоковска художествена школа – иконописци, стенописци, резбари. Те бяха работили из цялата страна и чак до Света гора. Когато започнах да помагам за подреждането на историческата част на музея в Самоков все още имаше художници, които поддържаха голямата възрожденска традиция. Освен Слави Генев, който правеше своите чудесни пейзажи, активен беше и Джони Белстойнев, който работеше и консервационно-реставрационна работа в някои църкви.

С удоволствие се трудех за Самоковския музей, но иначе да се живее временно в Самоков беше много трудно. За хотел – и дума не ставаше, а в частните домове никой не предлагаше стая. Едвам ми намериха едно малко

стайче над градската фурна, в което можеше да се задушиш от изпарения и миризми. Нямахте и къде да се нахрани човек. Просто купувах парче хляб от фурната. Веднъж Слави Генов ме покани у дома си за обяд на „провинциално натъпкани пълнени чушки“ както той се изрази. Младата му жена (тя можеше да му бъде дъщеря по години) беше много мила, а чушките ми се видяха царско ядене. За щастие, привърших работата си за 2-3 дни и се прибрах в София.

В следващите много години на музейна работа съм се трудила и помагала за експозицията на различни музеи. С удоволствие съм работила за Националния музей на образованието в Габрово, за Видинския музей, за музеите в Разград и в Благоевград. Последното ми музейно занимание беше с експозицията на Националния исторически музей, когато ми предоставиха сградата на една от резиденциите на БКП в Бояна. От Министерство на културата бях назначена за главен консултант на експозицията. Там работата продължи доста време. Много време мръзнахме в обширните неотоплени зали. За щастие осъществихме добро сътрудничество с фирмата Арка, която изпълняваше цялата техническа и художествена уредба по моите замисли и указания. Разбира се, бях представила предварително в Комитета за култура писмена разработка на тези идеи. След време научих, че художниците от Арка се явили с тази експозиция на някакво международно изложение в Холандия и са спечелили голяма награда.

* * *

С директора на музея на град Бордо Луи Валанси се запознах на едно заседание на ИКОМ. Той ми каза, че неговият музей има право да кани като гост един чуждестранен музейен специалист, който да изнесе лекция на интересна тема. Предложи ми аз да бъда през следващата година гост на

Бордо. Валанси определи точно датата за пристигането ми там, времето на престоя ми и всички подробности. Трябваше да пътувам за Париж със самолет и оттам с влак за Бордо. Каза ми дори номера на влака, часа на тръгването от Парижката гара, че трябва да имам билет за първа класа. Самият той щеше преди това да бъде в Истанбул и в определено време щеше да вземе същия влак и така щяхме да се срещнем.

Разбира се, за да се осъществи това пътуване трябваше да получа разрешение и от нашето музейно ръководство, и от Комитета за култура. Уговорено беше, че лекцията ми ще бъде за тракийското изкуство – тогава бяха на мода траките.

Всичко стана според указанията на Валанси, срещнахме се във влака Париж – Бордо и пристигнахме заедно в този внушителен френски град. Оказа се, че ще бъда настанена в дома на Валанси. Стаята за гости в неговия дом беше миниатюрна, а към нея имаше още по-малко помещение с умивалник. Бях изморена и след кратко запознанство със съпругата му и с тъща му, се оттеглих.

Следващият ден беше определен за посещение на музеите и на града и след това за една обиколка в красивата околност. На разположение на Валанси беше колата с шофьора на кмета на Бордо, тогава Жак Ширак, бъдещият министър-председател на Франция.

Околността на Бордо е покрита с лозя, които дават прочутото френско вино. Предвидено беше да посетим един замък, сега център на винарско производство. Собственицата ни прие много любезно. Почерпи ни с шампанско и изящни бисквитки. На всяка бисквитка беше прикрепен етикет на женския манастир, който ги произвежда.

Домакинята ни разведе в избите, където виното узрява. То отлежава в огромни бъчви и пред канелката на всяка малък съд събираше капките, които се отронваха. Дори за няколко минутен престой в тези помещения човек усещаше замайващия аромат на виното – трябваше да се измъкваме

от тази магия докато още стъпвах уверено. Домакинята ни изпрати любезно до колата на Жак Ширак, където шофьорът вече ни чакаше със свалена шапка. А в колата вече бяха поставени две бутилки – подарък за българската гостенка.

Посетихме при тази разходка няколко стари църкви и минахме край непристъпния манастир. Цялото това пътуване беше сред красота, ред и чистота – ние се намирахме в прекрасната Аквитания!

На следващия ден ме чакаше изпитание. Лекцията беше в салона на операта на Бордо. Беше пълно с елегантна публика. Бях се стегнала, имах хубави диапозитиви, предметите бяха прекрасни, а прожекцията – безупречна. Публиката беше заинтересувана и доволна. Изпратиха ме с аплодисменти. Оставаше ми една приятна вечер със семейството на Валанси, а после през Париж за София.